

Matelski, Dariusz

Rola muzeów i muzealników polskich w ratowaniu i restytucji utraconego dziedzictwa kultury w XX-XXI wieku (część I - do 1945 r.)

Rocznik Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu 2, 65-106

2011

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Dariusz Matelski

(Instytut Wschodni Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Katedra Kulturoznawstwa Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi)

Rola muzeów i muzealników polskich w ratowaniu i restytucji utraconego dziedzictwa kultury w XX–XXI wieku (część I – do 1945 r.)

Niepodległa Rzeczpospolita Polska (1918–1939)

Odrodzenie państwa polskiego jesienią 1918 r. w wyniku upadku państw zaborczych – Austrii, Niemiec i Rosji – oraz czynu niepodległościowego Polaków, postawiło na porządku dziennym problem restytucji polskiego dziedzictwa kultury¹, w tym: 1) rewindykację materiałów zagrabionych w XVIII, XIX i XX wieku; 2) repartycję (kopiowanie) archiwaliów stanowiących produkt działalności centralnych władz zaborczych na ziemiach polskich; 3) reewakuację archiwaliów wywiezionych z ziem polskich podczas I wojny światowej². Ministerstwo

¹ Dziedzictwo kultury to „zasób rzeczy nieruchomości i ruchomych wraz ze związanymi z nim wartościami duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi uznawanymi za podstawę ochrony prawnej dla dobra konkretnego społeczeństwa i jego rozwoju oraz dla przekazania ich następnym pokoleniom, z uwagi na zrozumiałe i akceptowane wartości historyczne, patriotyczne, religijne, naukowe i artystyczne, mające znaczenie dla tożsamości i ciągłości rozwoju politycznego, społecznego i kulturalnego, dowodzenia prawd i upamiętniania wydarzeń historycznych, kultywowania poczucia piękna i wspólnoty cywilizacyjnej”. J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury. Teorie. Dylematy restytucji*, „Przegląd Wschodni”, (2002), t. VIII, z. 2 (30), s. 360; tenże, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. I-II, Kraków 2001. Zob. także: D. Matelski, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, t. I–II, Kraków 2006. Dziedzictwo kultury w przeciwieństwie do dóbr kultury określanych przez państwo, jest naturalne i nie zależy od systemów politycznych.

² Restytucja dóbr kultury może być dokonana z mocy przepisów prawa międzynarodowego lub umów bilateralnych, którą przeprowadza się poprzez: 1) rewindykację [*revenge*]

Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP) upominało się także o wywiezione w czasie wojny zabytki ruchome, jak i o rekompensatę za zniszczenie zabytków nieruchomych³.

Jeszcze przed rozpoczęciem obrad Konferencji Pokojowej w Paryżu, 10 stycznia 1919 r., powołano do życia Wydział Archiwalny Biura Prac Kongresowych, którym kierował Ludwik Józef Skarżyński (1894–1944), w celu przygotowania odpowiednich wniosków dotyczących rewindykacji akt odnoszących się do przyznanych Polsce terytoriów, a wówczas należących jeszcze do Rzeszy Niemieckiej⁴. Natomiast podczas obrad Konferencji Pokojowej sprawą restytucji polskich dóbr kultury kierowała Komisja Rewindykacyjna przy Delegacji Polskiej na Konferencję Pokojową. Komisję Rewindykacyjną tworzyli: Stanisław Kutrzeba (1876–1946), muzealnik Marian Morełowski (1884–1963), Kazimierz Olszowski (1865–1933), Franciszek Pułaski (1875–1956) oraz w końcowej fazie prac – kierownik Wydziału Archiwów Państwowych MWRiOP – Józef Paczkowski (1861–1933), a jako eksperci doradzali im profesorowie – historycy: Oskar

– odzyskanie dóbr kultury będących własnością państwa ubiegającego się o nie, a wywiezionych w wyniku zagrabienia (np. kolekcje obrazów, monet, księgozbiory, archiwalia); 2) *rewindykację wymienną* [*revendication by Exchange*] – gdy obie strony posiadają akta dotyczące drugiej strony, ale wytworzone w obecnych granicach tych państw, wówczas wymieniają się mikrofilmami lub innymi kopiami w porównywalnych ilościach lub wartościach ich wykonania; 3) *windykację* [*collection*] – odzyskanie materiałów archiwalnych w związku z więzią prawnoustrojową organów władzy działających w przeszłości na przejmowanym terytorium, a wywiezionych wraz z ewakuacją władz administracyjnych (np. akta landratur pruskich, o które zabiegały po 1919 r. władze polskich starostw powiatowych i grodzkich); 4) *repartycję* [*repartition*] – ubieganie się o uzyskanie odpisów, mikrofilmów lub hologramów materiałów archiwalnych stanowiących produkt działalności centralnych władz państwa, od którego przejmowane jest terytorium (np. akta z Archiwum Sekretariatu Stanu i Archiwum Własnego Jego Cesarskiej Wysokości Kancelarii do Spraw Królestwa Polskiego); przekazywanie kopii może łączyć się z ustanowieniem wspólnego zarządzania oryginałami, z których zostały one wykonane; 5) *reewakuację* [*ekstradycję*] [*re-evacuation (extradition)*] – ubieganie się o dobra kultury wywiezione z określonego terytorium w celu ich zabezpieczenia przed zniszczeniem (np. w wyniku działań wojennych); 6) *repatriację* [*repatriation*] – zwrot dóbr kultury narodom autochtonicznym, które zostały wywiezione przez prawnego właściciela i oddane w depozyt w celu zabezpieczenia i przechowania. Zob. D. Matelski, *Restitution of Polish Cultural Values in International Relations*, „The Polish Quarterly of International Affairs”, (2003), vol. 12, nr 2, s. 126–151.

³ Zob. art. 18 dekretu Rady Regencyjnej z 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury, [w:] *Dzieje archiwistyki polskiej. Wybór źródeł*. Wstępem poprzedzili: S. Sierpowski i D. Matelski; zebrał i opracował D. Matelski, t. I, Poznań 1988, s. 23–26.

⁴ Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie, Główny Urząd Likwidacyjny (GUL), sygn. 350, Pismo do prezesa GUL Józefa Karśnickiego z 10 stycznia 1919 r. w sprawie powołania Wydziału Archiwalnego Biura Prac Kongresowych, b.p.

Halecki (1891–1973), Władysław Konopczyński (1880–1952) i Wacław Sobieski (1872–1935), oraz prawnik Bohdan Winiarski (1884–1969)⁵.

Komisja rewindykacyjna wiosną 1919 r. opracowała kilka projektów przyszłych postanowień traktatowych, odnoszących się do rewindykacji archiwaliów, dzieł sztuki, nauki i kultury, które wywieźli Austriacy i Prusacy z ziem polskich w granicach z 1772 r. Już na początku kwietnia 1919 r. premier Ignacy Jan Paderewski (1860–1941) otrzymał memoriał Biura Prac Kongresowych w sprawie rewindykacji archiwaliów i zabytków kultury polskiej⁶, który następnie został 18 kwietnia złożony na ręce dyplomaty francuskiego Julesa M. Cambona (1845–1935) – przewodniczącego Komisji Polskiej w Sekretariacie Generalnym Konferencji Pokojowej w Paryżu. Memoriał zawierał żądania zwrotu wszystkich bibliotek, zbiorów muzealnych i naukowych, wywiezionych do Prus i Niemiec od roku 1793 do 1918⁷. Jednak nie udało się Delegacji Polskiej na Konferencję Pokojową włączyć treści memoriału do traktatu pokojowego ani z Niemcami ani z Austrią⁸. Wynikało to głównie z faktu, iż zagadnienia te członkowie Delegacji Polskiej (politycy i ekonomiści) traktowali jako mniej ważne, na co zwrócił uwagę Marian Morelowski 19 maja 1919 r. w liście do premiera I.J. Paderewskiego⁹. Nie bez znaczenia był także negatywny stosunek Mocarstw Sprzymierzonych i Stowarzyszonych (zwłaszcza Anglii) do polskich postulatów rewindykacji dzieł sztuki i archiwaliów¹⁰.

NIEMCY

Zawarty 28 czerwca 1919 r. w Wersalu traktat pokojowy między mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Niemcami nakazywał zwrot archiwaliów dotyczących terenów odstąpionych Francji, Belgii i Japonii (art. 38, 52 i 158). Brak odpowiedniej klauzuli dotyczącej terytorium państwa polskiego znacznie utrudnił rokowania rewindykacyjne Polski z Niemcami. Rzeczpospolita mogła powołać się jedynie na art. 92 traktatu¹¹.

⁵ D. Matelski, *Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku*, wyd. II, Toruń 2007, s. 63.

⁶ P. M. Burnett, *Reparations at the Paris Peace Conference from the Standpoint of the American Delegations*, New York 1940, vol. I, s. 855–859.

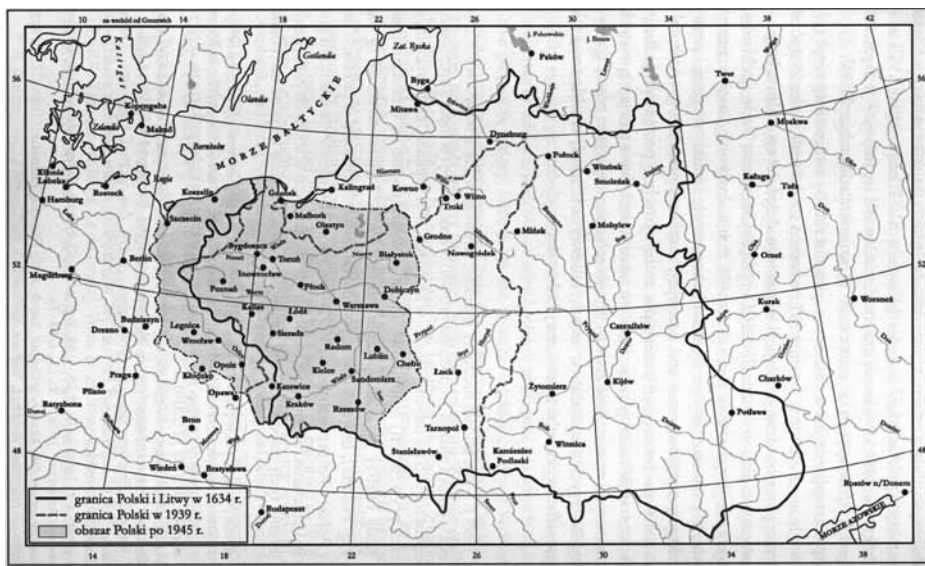
⁷ *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu. Dokumenty i materiały*, (red.) R. Bierzanek i J. Kukułka, t. III, Warszawa 1968, s. 185–187 i 203–204. Zob. także: S.E. Nahlik, *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Wrocław-Kraków 1958, s. 243–244.

⁸ Zob. S. Kutrzeba, *Kongres, traktat i Polska*, Warszawa 1919, s. 27; S. Kozicki, *Sprawa granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1919*, Warszawa 1921, s. 47.

⁹ Zob. *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu...*, *op. cit.*, s. 203.

¹⁰ S. Kutrzeba, *Kongres...*, *op. cit.*, s. 27; S. Kozicki, *Sprawa granic Polski...*, *op. cit.*, s. 41.

¹¹ Dz. U. RP, 1920, nr 35, poz. 200.

Mapa: Zmiany granic państwa polskiego od XVII do XX wieku.

W wyniku negocjacji udało się odzyskać 55 obrazów z Gemäldegalerie w Dreźnie (wystawionych w Wallpavilon) – mimo niechęci ówczesnego dyrektora Hansa Posse (1879–1942) – do Muzeum Księżąt Czartoryskich w Krakowie, które w depozyt czasowy w latach I wojny światowej (w obawie o utratę na rzecz Rosjan) oddała księżna Maria Ludwika Czartoryska (1883–1958)¹². Jednocześnie nie udało się uregulować roszczeń polskich wobec zbiorów wawelskich wywiezionych w końcu XVIII wieku (za zniszczone regalia domagano się rewindykacji zastępczej), a także Galerii Raczyńskich, kolekcji starożytności z zamku w Gołuchowie i zbiorów zamku w Rogalinie, które zlokalizowano w muzeach Monachium i Drezna¹³. Na podstawie § 19 układu polsko-niemieckiego 16 grudnia 1925 r. o dobrach rodzinnych¹⁴ podjęto jedynie próbę odzyskania obrazu tzw. *Madonny Raczyńskich* pędzla Sandro Botticellego (1445–1510), który przechowywany był w Kaiser-Friedrich-Museum w Berlinie (mimo iż stanowił własność wielkopolskiej rodziny Raczyńskich, od jego zakupu w 1824 r. w Paryżu)¹⁵.

¹² M. Kuhnke, *Najcenniejszy z utraconych*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1997, kwiecień), nr 2, s. 3.

¹³ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, *op. cit.*, s. 333.

¹⁴ Dz.U. RP, 1926, nr 17, poz. 24.

¹⁵ W. Kowalski, *Repatriacja dóbr kultury*, [w:] *Dobra kultury i problemy własności. Doświadczenia Europy Środkowej po 1989 roku*, (red.) G. Czubek i P. Kosiewski, Warszawa 2005, s. 17; D. Matelski, *Grabież i restytucja...*, t. I, *op. cit.*, s. 250–251.

Rokowania nie przyniosły rezultatów zadawalających stronę polską. Obraz pozostał nadal w Berlinie, przy zapewnieniu Polsce jedynie formalnego nad nim nadzoru¹⁶.

AUSTRIA I WĘGRY

Podstawą rewindykacji archiwaliów z Austrii były postanowienia traktatu w *Saint-Germain-en-Laye* z 10 września 1919 r., który – w art. 93 – nakazywał zwrot archiwaliów dotyczących dzielonych terytoriów z ostatnich 10 lat między Królestwo Serbów-Chorwatów-Słoweńców, Rumunię, Czechosłowację i Polskę (jedynie Włochom zobowiązano się zwrócić akta od roku 1861). Z kolei art. 189 przyznał państwom-sukcesorom „bezsprzeczne i nieodwołalne prawo do wszystkich akt, odnoszących się do wszystkich gałęzi administracji”.

Madonna z dzieciątkiem
Sandro Botticelliego –
przedmiot sporu polsko-niemieckiego
w okresie międzywojennym.

Ponadto w aneksie do traktatu przewidziano zwrot zainteresowanym państwom określonych szczegółowo dóbr kultury: Włochom (aneks I), Belgii (aneks II), Polsce (aneks III) i Czechosłowacji (aneks IV). Polska na mocy aneksu III traktatu miała otrzymać jedynie czarę Władysława IV Wazy¹⁷. Natomiast w Budapeszcie znajdowała się zbroja Zygmunta II Augusta (1520–1572) – przypisywana mylnie Ludwikowi II Węgierskiemu (1506–1526); szabla Jana III Sobieskiego (1629–1696) z napisem: *Cave a falsis amicis – salvabo te ad inimicis!*; trofea zwycięstwa pod Wiedniem w 1683 r., które Austriacy wywieźli z Krakowa w końcu XVIII wieku. Węgry odmówili ich wydania¹⁸.

W posiadaniu Habsburgów były też cenne polskie dzieła sztuki, w tym obraz Jana Matejki (1838–1893) *Rejtan*, Józefa Brandta (1841–1915) *Czarniecki pod Koldyngą* oraz kilka obrazów Leopolda Löfflera (1827–1898) i Pietro Rotariego (1707–1762). Ostatecznie Polska odkupiła je od Republiki Austriackiej¹⁹. Ponadto Julian Antoni Łukaszewicz (1857–1937) – wracając do Polski z Wiednia – przywiózł Bibliotekę Polską, której księgozbiór przekazał TPN na Śląsku i Towarzystwu Czytelnicy Ludowych w Poznaniu²⁰.

¹⁶ W. Kowalski, *op. cit.*, s. 172–173.

¹⁷ Dz. U. RP, 1925, nr 17, poz. 114 z załącznikiem. Zob. D. Matelski, *Polonika w Austrii w latach 1795-1918*, „Archiwista Polski”, (2004), nr 1 (33), s. 25–42; tenże, *Polonika w Austrii po roku 1918 i próby ich restytucji*, „Archiwista Polski”, (2005), nr 1 (37), s. 7–30.

¹⁸ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, *op. cit.*, s. 334–335.

¹⁹ *Ibidem*, s. 335.

²⁰ A. Krochmal, *ks. Julian Antoni Łukaszewicz (1857–1937)*, [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. II (1906–2001), (red.) B. Woszczyński, Warszawa 2002, s. 112.

ROSJA RADZIECKA I ZWIĄZEK RADZIECKI

Zgodnie z prawem międzynarodowym w odniesieniu do Rosji Radzieckiej zagadnienie rewindykacji i repatriacji – po zwycięskiej wojnie 1920r. – unormował art. XI traktatu ryskiego z 18 marca 1921 r. wraz z instrukcją wykonawczą²¹. Przewidywał on zwrot Polsce wywiezionych w okresie zaborów dóbr kulturalnych, a zwłaszcza bibliotek, księgozbiorów, zbiorów archeologicznych i archiwalnych, dzieł sztuki oraz wszelkiego rodzaju dokumentacji i archiwaliów państwowych, urzędowych, samorządowych lub prywatnych, związanych z ziemiami Rzeczypospolitej Polskiej w granicach z 1921 r., a zwłaszcza tych, które zostały ewakuowane w okresie I wojny światowej. Jednakże przedmioty wchodzące w skład kolekcji, których wartość wynikała z ich określonej całości (np. księgozbiór, zbiór rękopisów) i które stanowiły określoną wartość kulturalną w skali światowej, nie podlegały przekazaniu i miały być zastąpione ekwiwalentnymi

Arras wawelski „Potop” (ok. 1550 r.) odzyskany z Rosji radzieckiej w 1922 r.

przedmiotami, z punktu widzenia ich wartości naukowej i artystycznej²². Do wykonania tych postanowień, a zwłaszcza ustalenia spisu i miejsca przechowywania przedmiotów objętych postanowieniami tegoż artykułu, powołana została komisja specjalna²³. Miała ona rozpocząć swoją działalność w sześć tygodni po ratyfikowaniu traktatu, ale okres ten wydłużył się na skutek perturbacji związanych z ustanowieniem stosunków dyplomatycznych oraz kontaktów gospodarczych²⁴.

Powołana 7 października 1921 r. polska komisja specjalna pod przewodnictwem Antoniego Olszewskiego (1879–1942)²⁵, z siedzibą w Moskwie, dla

²¹ Dz. U. RP, 1921, nr 49, poz. 300; J. Miler, *Działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości na terenie Rosji*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998, luty) nr 1 (7), s. 10–11; D. Matelski, *Rewindykacja polskich dóbr kultury z Rosji Radzieckiej i ZSRR (1921-1939)*, „Przegląd Wschodni”, (2002), t. IX, nr 2 (30), s. 391–409; tenże, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR. Próby restytucji: archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki*, Poznań 2003.

²² W. Suchodolski, *Wykonanie art. XI traktatu ryskiego w zakresie archiwów państwowych*, „Archeion”, (1927), t. I, s. 67.

²³ J. Miler, *Rewindykacje po traktacie ryskim (II)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998, czerwiec), nr 3 (9), s. 22.

²⁴ A. Skrzypek, *Kronika koegzystencji. Zarys stosunków polsko-radzieckich w latach 1921–1939*, Warszawa 1985, s. 35.

²⁵ Równoległe działała Komisja Mieszana do Spraw Repatriacji. Zob. szerzej: W. Materski, *Pobocza dyplomacji. Wymiana więźniów politycznych między II Rzeczpospolitą a Sowietami*

sprawniejszego prowadzenia prac podzielona została na kilka podkomisji: muzealną, w której uczestniczyli dyrektorzy muzeów we Lwowie i Krakowie – Aleksander Czołowski (1865–1944) i Feliks Kopera (1871–1952) oraz kustosz wawelski Marian Morelowski; bibliotek i archiwów historycznych, w której skład weszli przedstawiciele bibliotek Krakowa, Warszawy i Poznania – Edward Kuntze (1880–1950), Stefan Rygiel (1887–1945), Edward Chwalewik (1873–1956) i historyk sztuki Kazimierz Piekarski (1893–1944); archiwów administracyjnych, w której pod kierownictwem Witolda Suchodolskiego (1887–1967) – w latach 1931–1939 i 1945–1949 naczelnika Wydziału Archiwów Państwowych, pracowali eksperci: Aleksy Bachulski (1893–1951), Piotr Bańkowski (1885–1976), Stefan Brückner (1868–1933), Szymon Grygorczuk (1893–1944), Marcei Handelman (1882–1945), Józef Korzeniowski (1863–1921), Wiktor Przeclawski (1894–1940), Władysław Semkowicz (1878–1949), Adolf Szczygielski (1867–1940) oraz Emil Wierzbiński (1868–?). Całość prac komisji koordynował sekretariat kierowany sprawnie przez Stefana Starzyńskiego (1893–1943) przy współudziale Juliana Kulskiego (1892–1976) oraz braci Stanisława i Ryszarda Monsiorów. Komisja posiadała ekspozyturę w Piotrogradzie (kierownik ks. prof. Bronisław Ussas, 1885–1977) i Warszawie (kierownik Bolesław Olszewicz, 1893–1972), a także doraźne placówki w innych miastach²⁶.

W wyniku kilkumiesięcznej działalności komisji i niezbyt pozytywnego stosunku strony radzieckiej do postulatów polskich, po twardej postawie delegacji polskiej, do maja 1922 r. powróciło do Polski ogromnej wartości mienie kulturalne. Było to: wyposażenie Zamku Królewskiego i Pałacu w Łazienkach wywiezione z Warszawy w 1915 r., pomnik ks. Józefa Poniatowskiego dłuta Bartela Thorvaldsena (1768–1844) wywieziony po powstaniu listopadowym przez gen. Iwana F. Paskiewicza (1782–1856) do Homla, obraz *Bitwa pod Grunwaldem* Jana Matejki oraz szereg przedmiotów, w tym wywiezione w okresie trzeciego rozbioru sztandary i gobeliny (41 sztuk), a wśród nich 15 arrasów wawelskich z serii *Potop*²⁷.

w okresie międzywojennym, Warszawa 2002, s. 87 i n. Zob. tenże, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939*, Warszawa 1994; tenże, *Na widencie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005.

²⁶ J. Rózewicz, *Polsko-radzieckie stosunki naukowe w latach 1918–1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1979, s. 57–58; J. Kumaniecki, *Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza-rokowania-traktat-komisje mieszane*, Warszawa 1985, s. 144–145; J. Szczepański, *Rewindykacja polskich archiwaliów w świetle traktatu ryskiego*, [w:] *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, Toruń 1998, s. 202; J. Miler, *Rewindykacje po traktacie ryskim (II)...*, op. cit., s. 22; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, op. cit., s. 338. Zob. także: P. N. Olszanski, *Riżskij dogowor i razwitijsie sowietsko-polskich odnoszenij 1921–1924 gg.*, Moskwa 1974.

²⁷ M. Morelowski, *Arrasy Jagiellońskie odzyskane z Rosji*, Warszawa 1923; E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w oj-*

W następnych tygodniach powróciło 21 widoków Warszawy pędzla Bernarda Canaletta (1721–1780). Polska otrzymała też częściowo archiwa urzędów gubernialnych „Kongresówki” oraz archiwa Towarzystwa Wzajemnych Ubezpieczeń od Ognia²⁸. Pozwolono także na przewiezienie z Leningradu (z kościoła św. Katarzyny, który przerobiono na... ośrodek sportowy) do Wołczyna trumnę ze szczątkami Stanisława II Augusta Poniatowskiego (1732–1798)²⁹. Do końca 1922 r. przekazano 100 gobelinów, 3000 rękopisów, kolekcję obrazów Canaletta³⁰, kolekcję rycin Uniwersytetu Warszawskiego (około 100 tys. szytów i rycin)³¹, 7193 rękopisy z Biblioteki Załuskich³², zbiory tomicjanów, diariusze sejmowe, rozmaite kolekcje prywatne, rękopisy i inkunabuły wielu znanych dzieł³³, dzwony kościelne w liczbie 7225 sztuk. Oprócz archiwów o znaczeniu historycznym, powróciły do Polski także archiwa administracyjne, mające dużą wartość dla życia gospodarczego kraju. Wartość reewakuowanego mienia szacowano na ponad 120 mln złotych (ok. 25 mln ówczesnych dolarów), nie licząc jego wartości histo-

czyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone, t. I, Warszawa 1926, s. 88–89.

²⁸ *Dokumenty dotyczące akcji delegacji polskiej w Mieszanych Komisjach Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie*, Warszawa 1922–1923, z. 3, s. 38; M. Morelowski, *Muzealne rewindykacje delegacji polskiej w Moskwie*, „Przegląd Współczesny”, (1926), nr 48, s. 131–143; J. Kumaniecki, *Tajny raport Wojkowa, czyli radziecka taktyka zwrotu mienia gospodarczego i kulturalnego po pokoju ryskim*, Warszawa 1991, s. 36; W. Kowalski, *Repatriacja dóbr kultury w sytuacji cesji terytorialnej i rozpadu państw wielonarodowych*, Warszawa 1998, s. 19; J. Miler, *Rewindykacje po traktacie ryskim (II)...*, *op. cit.*, s. 23; M. Choynowski, *Straty w zbiorach Łazienek Królewskich*, cz. II: *Meble*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998, październik), nr 5 (11), s. 29; tenże, *Straty w zbiorach Łazienek Królewskich*, cz. III: *Rzeźba*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998, grudzień), nr 6 (12), s. 34.

²⁹ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, *op. cit.*, s. 319. Zob. także: M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa-Wrocław 1991.

³⁰ A. Skrzypek, *Kronika koegzystencji...*, *op. cit.*, s. 62.

³¹ *Dokumenty, dotyczące akcji delegacji polskiej w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie*, z. VI, cz. C, *Dział Biblioteczny, Gabinet Rycin w Bibliotece Publicznej w Warszawie*, Warszawa 1922, s. 128–206; W. Borowy, Z. Batowski, *Odzyskane zbiory rękopisów i grafiki w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie*, Warszawa 1925; Z. Strzyżewska, *Konfiskaty warszawskich zbiorów publicznych po powstaniu listopadowym*, Warszawa 2000, s. 68–69.

³² M. Handelsman, *Z dziejów walki o zabytki polskie w Moskwie*. *Biblioteka Załuskich*, „Przegląd Współczesny”, (1922), nr 7–8; E. Kuntze, *Zwrot polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji*, Kraków 1927; P. Bańkowski, *Rękopisy rewindykowane przez Polskę z ZSRR na podstawie traktatu ryskiego*, Kraków 1937; tenże, *Biblioteka publiczna Załuskich i jej twórcy*, Warszawa 1939; J. Kumaniecki, *Pokój polsko-radziecki 1921...*, *op. cit.*, s. 154; Z. Gaca-Dąbrowska, *Rewindykacja polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji w okresie II Rzeczypospolitej*, „Roczniki Biblioteczne”, (1989), r. XXXIII, z. 1–2; J. Płaza, B. Sajna, *Pamiętki dziejów Biblioteki Załuskich*, Warszawa 1997.

³³ P. Bańkowski, *Rękopisy rewindykowane przez Polskę z ZSRR na podstawie Traktatu Ryskiego i ich dotychczasowe opracowanie*, „Przegląd Biblioteczny”, (1937), r. X, z. 1, s. 51; tenże, *Rękopisy rewindykowane na podstawie traktatu ryskiego jako warsztat pracy naukowej przed wojną*, „Przegląd Biblioteczny”, (1948), r. XVI, z. 1–2, s. 101–118.

rycznej³⁴. Natomiast w 1923 r. powróciły akta Rady Nieustającej z lat 1775–1788 i zostały przekazane Archiwum Głównemu Akt Dawnych w Warszawie³⁵, a także akta Komisji Policji Obojga Narodów i Komisji Policji Koronnej (1791–1794), wywiezione po trzecim rozbiornie³⁶. Wydano również – wywiezione w 1915 r. – akta miasta Biała Podlaska³⁷, a także ze zbiorów prywatnych wróciły przedmioty pochodzące z rezydencji: Sanguszków z Podhorców, Radziwiłłów z Nieświeża i Ołyki oraz Branickich z Rosi³⁸.

Jednak dużym mankamentem w odzyskaniu wielu poloników był fakt ich sprzedaży przez Rosję Radziecką i ZSRR (przedsiębiorstwo „Sowietskij Antykwariat”) na aukcjach zagranicznych³⁹.

Dnia 16 listopada 1927 r. podpisany został w Warszawie układ generalny między Polską a ZSRR w sprawie zwrotu zabytków archiwalnych i kulturalnych wywiezionych przez carat z ziem polskich⁴⁰. Dotyczył on trzydziestu dwóch spraw nie rozstrzygniętych przez Mieszana Komisję Specjalną⁴¹. Na jego mocy wróciły wówczas m.in. obrazy Philipa Wouwermana (1619–1668), Jeana Antoine Watteau (1684–1721), Rembrandta, Bartholomeusa van der Helsta (1613–1670), z poloników zaś miecz koronacyjny zwany *Szczerbcem*⁴², chorągiew wielka koronna i miecz⁴³ Zyg-

³⁴ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. IV (1921–1926), Warszawa 1965, s. 323–328, dok. 217. Zob. także: K. Tyszkowski, *Z dziejów rewindykacji*, Lwów 1924 (odbitka z „Kwartalnika Historycznego”); J. Kumaniecki, *Działalność Komisji Specjalnej do Rewindykacji Polskich Zabytków z Rosji wywiezionych w okresie rozbiornie*, „Z pola walki”, (1967), nr 3(39), s. 224; J. Miler, *Rewindykacje po traktacie ryskim (III)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998, sierpień), nr 4 (10), s. 23.

³⁵ *Akta Rady Nieustającej 1775-1788*, „Archeion”, (1928), t. IV, s. 54–89; J. Jankowska, *Akta Rady Nieustającej (1775-1788)*, [w:] *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. I: *Archiwum Głównie Akt Dawnych*, (red.) A. Stebelski, Warszawa 1957, s. 149.

³⁶ J. Jankowska, *Akta Komisji Policji Obojga Narodów i Komisji Policji Koronnej (1791–1794)*, [w:] *Straty bibliotek i archiwów warszawskich...*, t. I, *op. cit.*, s. 164–165.

³⁷ D. Magier, *Starania pracowników białskiego magistratu o odzyskanie archiwaliów miejskich po I wojnie światowej w świetle akt miasta Białej Podlaskiej*, „Archiwista Polski”, (1997), r. II, nr 4 (8), s. 71–76.

³⁸ J. Miler, *Rewindykacje po traktacie ryskim (III)*..., *op. cit.*, s. 23.

³⁹ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, s. 321. Zob. obszerniej: A. Urbański, *Z czarnego szlaku i tamtych rubieży. Zabytki polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu i Ukrainie*, Warszawa 1927.

⁴⁰ „Monitor Polski”, nr 159 z 13 lipca 1925; *Dokumenty Wnieszonej Polityki SSSR*, t. IV, Moskwa 1961, dok. 130, s. 243–248; *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne 1918-1939. Dokumenty i materiały*, (red.) W. Balcerak, Warszawa 1977, s. 328; A. Skrzypek, *Kronika koegzystencji...*, *op. cit.*, s. 118. Zob. także: E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa...*, (*passim*).

⁴¹ Tekst układu w języku rosyjskim (wraz z ośmioma załącznikami) znajduje się w Archiwum MSZ w Warszawie, sygn. 5, teczka 98, b.p. Zob. także: J. Miler, *Rewindykacje po traktacie ryskim (IV)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998, październik), nr 5 (11), s. 5.

⁴² A.W. Sołdatenko, *Kolekcja broni polskiej w Arsenale Ermitażu*, „Muzealnictwo”, (1992), t. XXXIV, s. 81.

⁴³ J. Siemieński, *Rewindykacja archiwów koronnych. Przygotowania naukowe i wyniki*, „Archeion”, (1927), t. I, s. 37.

munta II Augusta (1520–1572) oraz seria arrasów wawelskich⁴⁴, a także insygnia orderu Świętego Ducha ofiarowane przez papieża Innocentego XI i biurko (*Schreibisch-Sekretär*) od króla Francji Ludwika XIV Burbona (1638–1715) – Janowi III Sobieskiemu (1629–1696) po zwycięstwie pod Wiedniem⁴⁵ oraz akta z czasów zaboru rosyjskiego⁴⁶. Powróciły także archiwum i biblioteka Branickich, a Ukraińskie Muzeum Narodowe we Lwowie otrzymało archiwum metropolity kościoła unickiego Andrieja Szeptyckiego (1865–1944), wywiezione w czasie okupacji Galicji Wschodniej w latach 1914–1915 przez wojska rosyjskie⁴⁷.

Z chwilą zwrotu ekwiwalentu za kolekcję numizmatów Uniwersytetu Warszawskiego⁴⁸ w 1929 r. zasadnicza część rewindykacji została zakończona⁴⁹. Wówczas w siedzibie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Warszawie (kamienica Baryczków) zorganizowano wystawę wybranych przedmiotów rewindykowanych i repatriowanych z ZSRR, której komisarzem został dr Alfred Lauterbach (1884–1943)⁵⁰, a w skład Komitetu Wystawy weszli m.in. Edward Kuntze, Marian Morelowski, Antoni Olszewski, Władysław Tatarkiewicz (1886–1980) i Witold Suchodolski⁵¹.

Wszystkie wydane Polsce dobra kultury stały się własnością państwa polskiego. Dopiero 18 marca 1932 r. weszła w życie ustawa o dobrach skonfiskowanych przez byłe rządy zaborcze uczestnikom walk o niepodległość⁵², która umożliwiła zwrot prawowitym właścicielom archiwaliów rodzinnych oraz pamiątek⁵³.

⁴⁴ J. Róziewicz, *Polsko-radzieckie stosunki naukowe...*, *op. cit.*, s. 74.

⁴⁵ Z. Żygułski, *Stara broń w polskich zbiorach*, Warszawa 1982 (jednak autor błędnie podał, iż zwrot nastąpił w 1924 r., a w rzeczywistości cztery lata później); W. Kowalski, *Repatriacja dóbr kultury...*, *op. cit.*, s. 19.

⁴⁶ „Przegląd Wołyński”, (1928), nr 39 (222), s. 4.

⁴⁷ *Dokumenty Wniesznej Politiki SSSR*, t. V, Moskwa 1964, dok. 228, s. 362; A. Skrzypek, *Kronika koegzystencji...*, *op. cit.*, s. 125.

⁴⁸ Los numizmatów warszawskich był niezwykle okrutny. Z 18 111 egzemplarzy, 6500 sprzedano lub wymieniono na inne, 485 przekazano do zbiorów Ermitażu, a pozostałe po prostu przetopiono jako kruszec. Z. Strzyżewska, *Konfiskaty warszawskich zbiorów...*, *op. cit.*, s. 109. Zob. także: M. Gumowski, *Wspomnienie numizmatyka*, Kraków 1966, s. 99–111.

⁴⁹ Zob. szerzej: J. Warężak, *Wykaz materiałów archiwalnych otrzymanych przez Wydział Archiwów Państwowych z Rosji od 1922 do końca 1930 r.*, Warszawa 1931 (odbitka z „Archeionu”); P. Bańkowski, *Rękopisy rewindykowane przez Polskę z ZSRR na podstawie traktatu ryskiego*, Kraków 1937.

⁵⁰ *Wystawa Rewindykacyjna Zbiorów Państwowych. Katalog.* (red.) A. Lauterbach, Warszawa 1929.

⁵¹ J. Miler, *Rewindykacja po traktacie ryskim (IV)...*, *op. cit.*, s. 5.

⁵² Dz. U. RP, 1932, nr 24, poz. 189.

⁵³ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, *op. cit.*, s. 341.

EWAKUACJA I STRATY DZIEDZICTWA KULTURY W ROKU 1939

Zagrożenie wojenne ze strony Niemiec spowodowało uchwalenie przez sejm 30 marca 1939 r. ustawy o wycofaniu urzędów, ludności i mienia z zagrożonych obszarów państwa⁵⁴. Przewidywała ona, że „ochrona mienia może nastąpić albo przez jego zabezpieczenie na miejscu, albo przez ewakuację”. Szczegółowe rozporządzenie w tej kwestii minister spraw wewnętrznych gen. Sławoj Felicjan Składkowski ogłosił dopiero 2 sierpnia 1939 roku⁵⁵. Czasu na wprowadzenie go w życie pozostało więc niewiele. Ewakuowano przed wszystkim akta administracyjne, sądowe i wojskowe⁵⁶.

Ewakuowane zostały państwowe i prywatne dzieła sztuki. Licząca ponad pięć tysięcy płócien słynna kolekcja Czartoryskich przewieziona została z Gołuchowa pod Poznaniem oraz z Krakowa do piwnic wiejskiej rezydencji tego rodu w Sieniawie (wspaniała kolekcja dzieł złotniczych, monet, polskich pamiątek historycznych oraz wielka liczba rycin Dürera). Również do Sieniawy księżę Augustyn Czartoryski (1907–1946) nakazał ewakuację – przy sprzeciwie Marii Ludwicy Czartoryskiej (1883–1958) – najcenniejszych zbiorów z Muzeum Czartoryskich w Krakowie⁵⁷. Natomiast z Gołuchowa do piwnic prywatnego domu Czartoryskich w Warszawie w 28 skrzyniach ewakuowano słynny ryton z terakoty, brązy starożytne, szkła starochrześcijańskie, zbiory emalii, a także średniowieczne, renesansowe i barokowe wyroby przemysłu artystycznego⁵⁸ oraz obraz Jana Mostaerta (1475–1555) *Portret mężczyzny* (w którym dopatrywano się wizerunku Karola VIII)⁵⁹. Rodzina Tarnowskich wysłała najcenniejsze dzieła sztuki do muzeum ufundowanego przez Lubomirskich we Lwowie. Z kolei księżę Konstanty Drucki-Lubecki (1893–1940) zakopał swoje bezcenne srebro w piwnicy, a hrabia Alfred Potocki (1886–1958) schował swoją kolekcję

⁵⁴ Dz. U. RP, 1939, nr 29, poz. 197.

⁵⁵ Dz. U. RP, 1939, nr 82, poz. 531.

⁵⁶ Zob. D. Matelski, *Ewakuacja i straty dóbr kultury zachodniej i centralnej Polski w 1939 r.*, „Zapiski Historyczne”, (2003), t. LXVIII, nr 1, s. 59–79; tenże, *Losy polskiego dziedzictwa kultury w przededniu wojny i we wrześniu 1939 roku*, [w:] *Problemy historii wojskowości w kraju i na obczyźnie po wrześniu 1939 roku. Studia historyczne i politologiczne. Tom dedykowany pamięci nestora historyków polskich profesora Józefa Jasnowskiego (1906–2009)*, (red.) L. Nowak, M. Szczerbiński i G. Wieczorek, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 397–421.

⁵⁷ M. Kuhnke, *Najcenniejszy z utraconych...*, *op. cit.*, s. 3.

⁵⁸ S. Lorentz, *Straty w dziełach sztuki i zabytkach przeszłości*, „Kwartalnik Historyczny”, (1939–1945), r. LIII, z. 3–4, s. 738; C. Skuza, *Wojenne i powojenne losy polskich skarbów narodowych*, Toruń 1994, s. 31; R. Bobrow, *Zaginione emalie ze zbiorów gołuchowskich*, „Cenne – Bezczne – Utracone”, (1999, luty), nr 1 (13), s. 10–12.

⁵⁹ K. Bik, *Gdzie zawiśnie mężczyzna w czerwonym berecie?*, „Gazeta Wyborcza Poznań”, (2005), nr 247 (4950), s. 2.

w tradycyjnych kryjówkach w pałacu w Łańcucie⁶⁰. Wiele dzieł z wiejskich i miejskich pałaców zostało wysłanych do Muzeum Narodowego w Warszawie⁶¹. Natomiast Archiwum Potockich z Krzeszowic – przechowywane w Krakowie w Pałacu pod Baranami – zostało zdeponowane (23 skrzynie) w piwnicach gmachu Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. Po zajęciu miasta przez Niemców registraturę PAU wraz z Archiwum Potockich przeniesiono do magazynów Archiwum Państwowego w Krakowie⁶². Z kolei Maurycy Potocki z Jabłonny oddał w depozyt archiwum rodowe Archiwum Głównemu Akt Dawnych w Warszawie, dzięki czemu – złożone w schronie – szczęśliwie ocalało, w przeciwieństwie do akt gospodarczych Jabłonny przechowywanych przy administracji dóbr w Warszawie⁶³.

Muzea warszawskie – w odróżnieniu do muzeów położonych nad granicą zachodnią, które ewakuowały swoje najcenniejsze zbiory nad granicę wschodnią – ograniczyły się do złożenia 25 sierpnia swoich najcenniejszych zbiorów w magazynach⁶⁴, gdyż Warszawę uznano za miasto bezpieczne⁶⁵. We wrześniu 1939 r. całkowicie spaliło się Muzeum Etnograficzne oraz Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie, częściowo spłonęło Muzeum Przemysłu i Techniki, Muzeum Kolejnictwa oraz Muzeum Wojska Polskiego, a Muzeum Narodowe – w wyniku bombardowania i ostrzału artyleryjskiego – poniosło straty w zespole wykopalisk egipskich, sztuki Dalekiego Wschodu oraz w zbiorach mebli i zegarów⁶⁶. Częściowo spaliła się w Warszawie także dość duża biblioteka archeologiczna i muzeologiczna (około 3500 tomów) prof. Włodzimierza Antoniewicza (1893–1973)⁶⁷.

W dniu 3 września ewakuowano arrasawy wawelskie (podarowane przez króla Zygmunta II Augusta narodowi w 1571 r.) oraz 21 skrzyń z cymeliami i depozy-

⁶⁰ A. Wysocki, *Tajemnice dyplomatycznego sejfu*, Warszawa 1988, s. 389. Zob. także: A. Potocki, *Master of Lancut*, London 1959.

⁶¹ L. H. Nicholas, *Grabież Europy. Losy dzieł sztuki w Trzeciej Rzeszy i podczas II wojny światowej*, (tłum.) B. Sławomirska, Kraków 1997, s. 60, 63 i 66. Zob. R. M. Edsel, B. Witter, *Obrońcy dzieł sztuki. Alianci na tropie skradzionych arcydzieł*, (tłum.) P. Kruk, Wrocław 2009.

⁶² A. Palarczykowska, *Dzieje Archiwum Potockich z Krzeszowic*, „Archeion”, (1985), t. LXXIX, s. 93–117.

⁶³ A. Tomczak, *Zarys dziejów archiwów polskich i ich współczesna organizacja*, [w:] *Archiwistyka*, (red.) A. Tomczak, Warszawa 1989, s. 391.

⁶⁴ C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, *op. cit.*, s. 31.

⁶⁵ L.H. Nicholas, *Grabież Europy...*, s. 60.

⁶⁶ C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, s. 37; Z. Święcicki, *Straty wojenne w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego*, [w:] *Ochrona dóbr kultury w razie zagrożeń czasu wojny i pokoju*, (red.) J. Furtak, Warszawa 1997, s. 222 i n.

⁶⁷ W. Antoniewicz, *Rewindykacje i odszkodowania w zakresie zabytków archeologicznych ziem Polski*, „Z Otchłani Wieków”, (1946), t. XV, z. 7–10, s. 57.

tami⁶⁸. W Kanadzie – via Londyn – ewakuowane dzieła sztuki zdeponowano 15 lipca 1940 r. w piwnicach polskiego Konsulatu Generalnego w Ottawie, a następnie na prośbę konsula Wiktora Podoskiego (1895–1960) – za zgodą dyrektora Archiwów Narodowych Kanady mjr. Gustawa LanctoŃa (1883–1975) – złożono w magazynach archiwów administracyjnych na Centralnej Farmie Eksperymentalnej (*Record Storage Building at the Experimental Farm*) w Ottawie, gdzie do magazynu dostęp mieli jedynie Stanisław Świerz-Zaleski (1886–1951) i Józef Krzywda-Polkowski (1888–1981) oraz konsul W. Podoski (następnie poseł RP w Kanadzie Waclaw Babiński, 1887–1957). W tych warunkach zbiory wawelskie przetrwały do początku 1945 roku⁶⁹. Pod koniec lat pięćdziesiątych nastąpiła ich repatriacja, o czym będzie szerzej mowa w części II artykułu.

Również kościoły i związki wyznaniowe przystąpiły do zabezpieczania najcenniejszych dewocjonałów i dzieł sztuki. Ordynariusz chełmiński bp Stanisław Okoniewski (1870–1944), opuszczając wbrew woli nuncjusza apostolskiego w Polsce abp Filippo Cortesi (1876–1947) swoją diecezję, zabrał najcenniejsze skarby muzeum w Pelplinie i oddał na przechowanie zakonnikom franciszkań-

⁶⁸ Do najważniejszych z 280 ewakuowanych zabytków sztuki należały: 1. Przedmioty stanowiące własność Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu (251 pozycji): kolekcja arrasów flamandzkich z XVI w. (142 sztuki), szczerbiec (miecz koronacyjny królów polskich) i szereg insygniów królewskich, chorągwie, zbroje, gobeliny, rzędy na konie; 2. Depozyty złożone w Państwowych Zbiorach Sztuki na Wawelu: arras z XV w., „Rycerz z Łabędziem” – własność O.O. Augustianów w Krakowie; tarcza (kałkan), rząd na konia – depozyt Henryka Jasiońskiego; zbroja polska z XVII w. – własność Franciszki Potockiej; haftowany czaprak na konia – własność Moniki Kościelskiej; rząd na konia – własność Marii Szembekowej (1862–1937); dwa rzędy na konia – własność Adama Potockiego; złoty kubek – depozyt Jadwigi Tarnowskiej; 3. Własność Zamku Królewskiego w Warszawie: berło akwamarynowe Stanisława Augusta, łańcuch orderu Orła Białego, miecz ceremonialny orderu Świętego Stanisława, modlitewnik królowej Bony, serwis zabytkowy w dwóch szkatułach; 4. Własność Polskiej Akademii Umiejętności: portret Jerzego Saskiego pędzla Lucasa Cranacha (mł.); 5. Własność Muzeum w Kórniku: pełna zbroja husarska, 2 pistolety, karabela, kołczuga, koncerz, 2 olstry; 6. Własność Biblioteki Narodowej w Warszawie: 16 rękopisów rewindykowanych w latach 1922–24 z ZSRR (w tym m.in. Rocznik Świętokrzyski i Kronika Kałubka), Psalterz Floriański, Kazania Świętokrzyskie, Godzinki N.M. Panny (2 sztuki), Kodeks Heilsberski, teka rękopisów Fryderyka Chopina; 7. Własność Biblioteki Kapituły w Pelplinie: Biblia Gutenberga, Psalterz z XVI w. z miniaturami. C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, op. cit., s. 51-52; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, op. cit., s. 409. O losach skrzyń zob. E. Raczyński, *W sojusznicy Londynie. Dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939–1945*, Warszawa 1989, s. 86–87. Natomiast Cezariusz Skuza podaje, iż zbiorom wawelskim do Rumunii towarzyszyły także trzech woźnych zamku na Wawelu: Kazimierz Jaruga, Antoni Siemiński i Stanisław Siorek. Zob. C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, op. cit., s. 48.

⁶⁹ C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, op. cit., s. 51. Zob. D. Matelski, *Repatriacja polskich dóbr kultury z Kanady*, [w:] *Pokolenia spełnionego czynu. Studia z dziejów Polski i Polaków w kraju i na obczyźnie w XX wieku. Dedykowane Profesorowi Józefowi Garlińskiemu [(1913–2005)]*, (red.) J. Faryś, R. Nir i M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 2004, s. 349–356.

skim na Podgórzu w Toruniu. W Krakowie – pod nadzorem Karola Estreichera jr. (1906–1984), a przy sprzeciwie proboszcza ks. Józefa Kulinowskiego (1864–1944) – zdemontowano figury z ołtarza Wita Stwosza⁷⁰ i ukryto w podziemiach katedry w Sandomierzu – gdzie znalazł je złożone w 30 skrzyniach SS-Untersturmführer prof. Peter Paulsen (1902–1985), służący w XIV Armii gen. Wilhelma Lista (1880–1971) i przewiózł do Berlina do skarbcza Reichsbanku – a drobniejsze części ołtarza (z braku czasu i możliwości transportowych) ukryto w Muzeum Uniwersyteckim w Krakowie⁷¹. Natomiast klejnoty ze skarbcza Klasztoru Jasnogórskiego (w tym obraz Matki Bożej, zastąpiony wierną kopią) przewieziono 29 sierpnia koleją do Leśnej na Podlasiu⁷². Ukryto arras, werdiury i opony biskupów Piotra Gembickiego (1585–1657), Andrzeja Trzebickiego (1607–1679) i Jakuba Zadzika (1582–1642), zdobiące katedrę na Wawelu, a w Wilnie skarbiec katedralny zamurowano w jej wnętrzu. Natomiast konfesja św. Wojciecha z katedry gnieźnieńskiej została zamurowana w fundamentach wieży katedralnej⁷³.

Dnia 4 września 1939 r. zapadła decyzja o ewakuacji walorów zgromadzonych w ramach Funduszu Obrony Narodowej (FON) i Pożyczki Obrony Przeciwlotniczej (POP). W 61 skrzyniach po pociskach artyleryjskich zapakowano 2,3 tony darów ze złota i srebra, wywożąc je przez Rumunię do Marsylii. Akcją kierował ppłk dypl. Franciszek Stachowicz. Ponadto osiem skrzyń zawierających 193 kg złota z darami na FON i POP wraz z walorami Banku Polskiego⁷⁴, pod eskortą – przez Stefana Michalskiego – zostało ewakuowanych do Dakaru⁷⁵. Część zebranych darów na FON i POP z województwa wileńskiego i nowogródzkiego (2095 rubli carskich w złocie, w monetach 10- i 5-rublowych, kosztowności w złocie i szlachetnych kamieniach oraz 22 tys. złotych w banknotach) została ewakuowana przez wojewodę wileńskiego płk. Artura Maruszewskiego

⁷⁰ Zob. *Burzliwe dzieje Ołtarza Mariackiego Wita Stwosza wg Profesora Karola Estreichera jr.*, (red.) Z. K. Witek, Kraków 2007, ss. 40, płyta CD, płyta DVD (przedruk w: *Otwarcie i poświęcenie Muzeum Rodu Estreicherów, Strat Kultury i Rewindykacji w willi prof. Karola Estreichera jr. 29 kwietnia 2009 r. godz. 16³⁰ w XXV rocznicę śmierci Profesora – folder*, Kraków 2009, ss. 40, 2 płyty DVD pt. *Ród Estreicherów*).

⁷¹ L.H. Nicholas, *Grabież Europy...*, *op. cit.*, s. 61 i 63; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, *op. cit.*, s. 407.

⁷² C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, *op. cit.*, s. 31.

⁷³ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, *op. cit.*, s. 407–408.

⁷⁴ Z. Karpiński, *O Wielkopolsce, złocie i dalekich podróżach. Wspomnienia 1860–1960*, Warszawa 1971, s. 200–201. Zob. obszernie: W. Rojek, *Odyseja Skarbu Rzeczypospolitej. Losy złota Banku Polskiego 1939–1950*, Kraków 2000.

⁷⁵ C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, *op. cit.*, s. 46–47.

(1886–1945) 23 września 1939 r. przez granicę litewską i złożona w sejfie Poselstwa RP w Kownie, skąd przesłano je do Paryża⁷⁶.

Całością działań ewakuacyjnych w kraju kierował płk Ludwik Bociański (1892–1970) – wojewoda poznański, mianowany 4 września przez premiera Głównym Komisarzem Ewakuacyjnym⁷⁷ oraz Generalnym Kwatermistrzem Rządu⁷⁸. Obowiązki swoje L. Bociański pełnił do 17 września, gdy zakończył kierowanie ewakuacją najwyższych władz Rzeczypospolitej na terytorium Rumunii⁷⁹. Wówczas wraz z marszałkiem Edwardem Rydzem-Śmigłym (1886–1941) ewakuowano akta Sztabu Generalnego⁸⁰, skarbiec wawelski oraz złoto Banku Polskiego⁸¹. Jednak generalnie ewakuacja przebiegała w chaosie⁸² i nie przyniosła zakładanych i spodziewanych przez rząd RP rezultatów⁸³.

Najazd ZSRR na Drugą Rzeczpospolitą 17 września 1939 r.⁸⁴ zupełnie zaskoczył władze polskie, które w planach ewakuacyjnych nie przewidywały takiej ewentualności. Zbiory muzeów na Kresach Wschodnich pozostały w dotychczasowym miejscu przechowywania.

W latach II wojny światowej (1939–1945)

Druga Rzeczpospolita, we wrześniu 1939 r. znajdująca się faktycznie w izolacji międzynarodowej, została pokonana w konfrontacji zbrojnej z najsilniejszymi sąsiadami jako państwo słabsze⁸⁵. Losy RP podzieliły również materiały archiwalne,

⁷⁶ L. Mitkiewicz, *Wspomnienia kowieńskie 1938-1939*, Warszawa 1990, s. 328.

⁷⁷ Rozporządzenie Głównego Komisarza Ewakuacyjnego – wydane na podstawie art. 14 ust. 1 dekretu Prezydenta RP z 1 września 1939 r. o *sprawowaniu zwierzchnictwa nad siłami zbrojnymi, o organizacji naczelnych władz wojskowych i o komisarzach cywilnych* (Dz. U. RP, 1939, nr 86, poz. 543) – o organizacji ochrony zabytków na obszarze operacyjnym ukazało się dopiero w dniu 5 września 1939 r. Zob. AAN, MWRiOP, sygn. 7054, s. 317-325; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, *op. cit.*, s. 409.

⁷⁸ J. Szembek, *Diariusz (wrzesień-grudzień 1939)*, (red.) Bogdan Grzełoński, Warszawa 1989, s. 32.

⁷⁹ P. Starzeński, *Trzy lata z Beckiem*. Przedmowę napisał i przypisami opatrzył Bogdan Grzełoński, Warszawa 1991, s. 159; A. Adamczyk, *Generał dywizji Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962). Zarys biografii politycznej*, Toruń 2001, s. 295–296.

⁸⁰ R. Mirowicz, *Edward Rydz-Śmigły. Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 1988, s. 217.

⁸¹ C. Leżeński, *Kwatera 139. Opowieść o marszałku Rydzu Śmigłym*, t. II, Lublin 1989, s. 71.

⁸² S. Wachowiak, *Czasy które przeżyłem*, Warszawa 1991, s. 173.

⁸³ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, *op. cit.*, s. 408.

⁸⁴ ZSRR jako agresor złamał wówczas postanowienia: traktatu ryskiego z 18 marca 1921 r., polsko-radzieckiego paktu o nieagresji z 25 lipca 1932 r., aktu przystąpienia ZSRR do Ligi Narodów z 17 września 1934 r. oraz polsko-radzieckiego komunikatu z 26 listopada 1938 r. w przedmiocie stosunków bilateralnych. D. Matelski, *Problemy restytucji polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*. *Archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki*, Poznań 2003, s. 194.

⁸⁵ W. Materski, *Tarcza Europy...*, s. 349–350; M. Wierzbicki, *Czystki kresowe*, „Wprost”, (2002), nr 38, s. 84.

zasoby biblioteczne i ekspozyty muzealne. Władze okupacyjne (niemieckie i radzieckie) uznały za niezgodne z własnym interesem klauzule rewindykacyjne poszczególnych traktatów, które przyznały Polsce określone dobra kultury.

OKUPACJA NIEMIECKA

Tereny, które przypadły Trzeciej Rzeszy na mocy układu z 28 września 1939 r. (48,5% przedwojennego terytorium Polski), zostały dekretem Hitlera z 8 października tegoż roku⁸⁶ podzielone na „ziemie wcielone do Rzeszy”, zwane też „wschodnimi ziemiami wcielonymi” (*eingegliederte Ostgebiete*), które objęły przedwojenne województwa: śląskie, poznańskie i pomorskie oraz część województw: białostockiego, kieleckiego, krakowskiego, łódzkiego i warszawskiego. Natomiast z pozostałych terenów utworzono Generalne Gubernatorstwo (*Das Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*, a od 31 lipca 1940 r. – *Generalgouvernement*)⁸⁷. Rozważano nawet utworzenie polskiego „państwa szczątkowego” (*Reststaat*) z obszarów Gubernatorstwa⁸⁸. Również polityka okupanta niemieckiego wobec polskiego dziedzictwa kultury pokrywała się z podziałem administracyjnym: na ziemie wcielone do Rzeszy i Generalne Gubernatorstwo oraz z podziałem narodowościowym na „nadludzi” oraz „podludzi”⁸⁹.

Na podstawie porozumienia między Ministerstwem Spraw Wewnętrznych Rzeszy oraz rządem Prus, w połowie września 1939 r.⁹⁰ powołano do życia specjalny oddział operacyjny kierowany przez prof. Petera Paulsena z Uniwersytetu w Rostocku (*Einsatzkommando Paulsen*), którego zadaniem była konfiskata polskiego dziedzictwa kultury. Niezależnie od instytucji państwowych działali również pełnomocnicy wpływowych polityków niemieckich – Adolf Hitler (1889–1945), Hermann Göring (1893–1946)⁹¹, Joseph Goebbels (1897–1945), Heinrich Himmler (1900–1945)⁹², Hans Frank (1900–1946)⁹³ i Alfred Rosenberg (1893–1946), a także b. prezydent Senatu

⁸⁶ *Erlaß des Führers und Reichskanzlers über Gliederung und Verwaltung der Ostgebiete vom 8. Oktober 1939*, [w:] K.M. Pospieszalski, *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce*, cz. I: *Ziemie „wcielone”*, „Documenta Occupationis”, t. V, Poznań 1952, s. 84–88.

⁸⁷ W. Jacobmeyer, *Heimat und Exil. Die Anfänge der polnischen Untergrundbewegung im Zweiten Weltkrieg*, „Hamburger Beiträge zur Zeitgeschichte”, (1973), Bd. IX, s. 174.

⁸⁸ J. Krasuski, *Historia Niemiec*, Wrocław 1998, s. 455; tenże *Polska-Niemcy. Stosunki polityczne od zarania po czasy najnowsze*, Poznań 2003 (wyd. II, Wrocław 2009), s. 288.

⁸⁹ D. Matelski, *Koncepcja narodowościowa niemieckiej Europy w 1943 roku*, „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa”, (1996), t. V, z. 1 (8), s. 153–192.

⁹⁰ „Mitteilungsblatt der Preußischen Archivverwaltung”, 1940, Bd. I, s. 8.

⁹¹ B. Drewniak, *Kultura w cieniu swastyki*, Poznań 1969, s. 161–162. Zob. także: D. Roxan, K. Wanstall, *Der Kunstraub. Ein Kapitel aus den Tagen des Dritten Reiches*, München 1966.

⁹² J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, *op. cit.*, s. 428.

⁹³ Zob. także: S. Lorentz, *W muzeum i gdzie indziej*, [w:] *Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945*. (red.) S. Lorentz, Warszawa 1970, t. I, s. 44; S. Piotrowski, *Dziennik Hansa Franka*,

Wolnego Miasta Gdańska – Arthur Greiser (1897–1946)⁹⁴. Szczególnie znany ze swych łupieżczych skłonności do dzieł sztuki był Hermann Göring, dla którego specjaliści pełnomocnicy zbierali w całej podbitej Europie unikatowe dzieła sztuki, zgromadzone następnie w rezydencjach w Schorfheide i Carinhall, a także niektóre cenniejsze egzemplarze przekazywał do powstającego w Linzu muzeum poświęconego latom dziecięcyemu Führera (*Führerauftrag Reichsmuseum zu Linz*)⁹⁵.

Do zimy 1940r. przy pomocy wielu znamienitych niemieckich historyków sztuki dr Kaj Mühlmann (1898–1958) zebrał z obszaru Generalnego Gubernatorstwa najważniejsze dzieła sztuki i umieścił je w Krakowie (np. z Warszawy wywieziono do Krakowa 69 skrzyń zawierających obrazy pochodzące ze zbiorów warszawskiego muzeum oraz pałaców w Łazienkach i Wilanowie⁹⁶, a także trzy rysunki Albrechta Dürera (1471–1528) z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie – były to rysunki: „Lwica”, „Madonna” i „Ekslibris Pickheimera” – po których ślad pod koniec wojny zaginął⁹⁷), publikując następnie elegancki katalog ze zdjęciami i opisem pochodzenia każdego eksponatu⁹⁸.

Do dnia 15 marca 1941r. „Ahnenerbe”⁹⁹ spenetrowała prawie 500 dworów i majątków ziemskich¹⁰⁰ oraz mieszkania prywatne kolekcjonerów, zagarniając 3 galerie obrazów, 10 zbiorów numizmatycznych, 25 dzieł plastycznych, setki dywanów, 500 sztuk mebli, 300 skrzyń przedmiotów sztuki sakralnej oraz 25 zbiorów

t. I, Warszawa 1956, s. 124. Por. także: *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939-1945*, Stuttgart 1975. K. Świerkowski, *W Bibliotece Publicznej po Powstaniu Warszawskim*, „Roczniki Biblioteczne”, (1964), r. VIII, z. 3–4, s. 449–450. O losach Zamku Królewskiego w Warszawie zob.: A. Rottermund, *The Royal castle in Warsaw. The Interior*, „The International Journal of Museum Management and Curatorship”, (1982), nr 1, s. 21–39.

⁹⁴ A. Łuczak, *Zbiory ordynata na Czerniejewie i Lubostroniu*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998, czerwiec), nr 3 (9), s. 24–25.

⁹⁵ B. Drewniak, *Kultura w cieniu swastyki...*, *op. cit.*, s. 162. Zob. szerzej: M.H. Kater, *Das „Ahnenerbe” der SS (1935-1945). Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*, Stuttgart 1974; R. Fuks, *Działalność „Das Ahnenerbe” w zakresie grabieży dzieł polskiej kultury narodowej*, [w:] *Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, (red.) Cz. Pilichowski, Warszawa 1980, s. 692–712.

⁹⁶ M. Kuhnke, *Cenny dar dla zwycięzcy spod Wiednia*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (2000, luty), nr 1 (19), s. 8–9.

⁹⁷ Zob. E. Budzińska, *Warszawskie rysunki Dürera*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998, sierpień), nr 4 (10), s. 20–21.

⁹⁸ Bundesarchiv Koblenz, Reichssicherheitshauptamt, sygn. 14 i 256, Konfiskaty dóbr kultury na terenach włączonych do Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945). Zob. także: *Sichergestellte Kunstwerke im Generalgouvernement*, Breslau 1940; M. Kuhnke, *Katalog grabieży*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1997, grudzień) nr 6, s. 24–26.

⁹⁹ S. Piotrowski, *Dziennik Hansa Franka...*, *op. cit.*, s. 128 i 132; E.C. Król, *Polityka hitlerowska wobec szkolnictwa polskiego na terenie Generalnej Guberni 1939-1945*, Warszawa 1979, s. 45, 46–47 i 48–49.

¹⁰⁰ M. Kuhnke, *Ze zbiorów księcia Janusza Radziwiłła*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1997, październik), nr 5, s. 3–5.

przedmiotów wykonanych z metali szlachetnych. Trafiły one w większości do zbiorów muzeum w Linzu lub do rezydencji w Schorfheide¹⁰¹. W wykazach rekwizycyjnych znalazły się także kobierce perskie, zwane polskimi, które Niemcy zabrali z Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego (sześć kobierców i haftowaną tkaninę perską) oraz z Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie (dywan perski „ze zwierzętami” z XVI w., dwa „kobierce polskie” i rzadką figuralną makatę perską)¹⁰². Ze zbiorów Czartoryskich zabrano także gabinet rycin¹⁰³. Nie oszczędzono również zbiorów Habsburgów z Żywca – albowiem książę Karol Olbracht i jego żona szwedzka arystokratka Alicja z hr. Arcocrona odmówili podpisania DVL i w styczniu 1943 r. ostatecznie zostali uznani za Polaków. Decyzją samego Adolfa Hitlera ich majątek przejęto w zarząd komisaryczny (*Haupttreuhandstelle Ost* – HTO)¹⁰⁴, a wyposażenie Zamku w Żywcu – w tym słynne, ważące 600 kg – srebra stołowe Habsburgów, wywieziono w głąb Rzeszy. Podobny los spotkał zbiory dzieł sztuki. Wszelki ślad po nich zaginął (po obrazach pozostały jedynie fotografie przechowywane w Archiwum Dokumentacji Mechanicznej w Warszawie)¹⁰⁵.

W Kraju Warty konfiskatą dzieł sztuki dla Kaiser-Friedrich-Museum w Poznaniu – jego dyrektorem został dr Siegfried Rühle (1887–1964) – zajmował się muzealnik Franz May (1873–1958), który doszczętnie złupił m.in. zbiory Miełżyńskich w Pawłowicach (w tym 5 skrzyń ze srebrami, biżuterią, monetami i zegarkami oraz księgozbiór liczący 10 tys. tomów), z czego tylko część trafiła do muzeum, a pozostałe do rąk prywatnych. Łącznie z Kraju Warty do dnia 7 listopada 1941 r. wywieziono do Berlina-Dahlem kilkanaście wagonów zarekwiroowanych dzieł sztuki i kosztowności. Wszelki ślad po nich zaginął¹⁰⁶. Łącznie w latach 1939–1943 wywieziono z Muzeum Narodowego w Warszawie ponad dwieście skrzyń z eksponatami¹⁰⁷.

¹⁰¹ C. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979, s. 238–239; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, *op. cit.*, s. 433.

¹⁰² Z. Żygulski (jr), *Bezcenny kobierzec – odzyskany*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1997, grudzień), nr 6, s. 7–9.

¹⁰³ Zob. obszernie: E. Czepielowa, *Rekwizycje wojenne w Muzeum Czartoryskich – straty gabinetu rycin*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998, październik), nr 5 (11), s. 20–23 i nr 6 (12), (1998 grudzień), s. 24–25.

¹⁰⁴ E.C. Król, *Polityka hitlerowska...*, *op. cit.*, s. 48.

¹⁰⁵ M. Kuhnke, „Polscy” Habsburgowie i polska sztuka, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1999, kwiecień), nr 2 (14), s. 18; B. Hyla, *Habsburgowie żywieccy w latach 1895-1947*, „Karta Groni”, (1991), s. 7-27. Zob. D. Matelski, *Za i przeciw Polsce. Niemcy polscy w Wehrmachcie i Wojsku Polskim w kampanii wrześniowej 1939 r.*, [w:] *Udział mniejszości narodowych w różnych formacjach wojskowych w czasie kampanii wrześniowej 1939 r.*, (red.) L. M. Nijakowski, Wyd. Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 2009, s. 33–69.

¹⁰⁶ A. Łuczak, *Pałac w Pawłowicach – rozproszone zbiory ziemiańskie*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1999, październik), nr 5 (17), s. 4–8.

¹⁰⁷ S. Lorentz, *W muzeum i gdzie indziej*, [w:] *Walka o dobra kultury...*, t. I, *op. cit.*, s. 69.

Na konkretne zamówienie instytucji w Rzeszy wywożono również dzieła sztuki. Burmistrz Norymbergi (rodzinnego miasta Wita Stwosza) uzyskał zgodę samego kanclerza Hitlera na przewiezienie ołtarza z Kościoła Mariackiego w Krakowie do schronów przeciwlotniczych w Norymberdze¹⁰⁸. Przewóz nadzorował kustosz Germanisches Museum Nürnberg – dr Eberhard Lutze (1908–1974) – autor wydanej w 1938 r. monografii Wita Stwosza (1448–1533). Udało się także Lutzemu uzyskać zdeponowane w skarbcu Reichbanku w Berlinie figury z ołtarza¹⁰⁹.

Okrutnie obeszli się Niemcy ze zbiorami Czartoryskich, ewakuowanymi latem 1939 r. z Krakowa do Sieniawy¹¹⁰. Obraz Leonarda da Vinci uszkodzony butem stał oparty o półkę, a na półce leżały inne obrazy, w tym Rembrandta. Pozostałe dzieła sztuki – wobec zbliżania się wojsk radzieckich do linii demarkacyjnej – zostały przewiezione do pałacu Czartoryskich w Pełkinach. W październiku 1939 r. przybył tam K. Mühlmann i zarekwirował 16 skrzyń z dziełami sztuki, przewożąc je do Krakowa, skąd pojechały do berlińskiego Kaiser-Friedrich-Museum. Część zbiorów przekazano następnie do Adolf-Hitler-Museum w Linzu, a część (w tym portret *Dama z gronostajem* Leonarda da Vinci) do Krakowa (na Wawel – siedzibę generalnego gubernatora) oraz do Krzeszowic – rezydencji Hansa Franka¹¹¹. Z Sieniawy zrabowano także zbiór antycznej biżuterii¹¹².

Ołtarz Mariacki przywieziony przez prof. Karola Estreichera jr. (1906–1984) z Norymbergi do Krakowa w 1946 r.

¹⁰⁸ K. Estreicher, *Dziennik wypadków*, t. I, s. 625.

¹⁰⁹ L. H. Nicholas, *Grabież Europy...*, op. cit., s. 71; D. Matelski, *Polskie dobra kultury pod okupacją niemiecką (1939–1945)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, (2003), t. XXVI, s. 308. Zob. także, *Polityka okupanta niemieckiego wobec polskich dóbr kultury (1939–1945)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, (2003), t. 80, s. 203–248.

¹¹⁰ *Straty kultury polskiej. Katalog strat kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1943*, (red.) K. Estreicher, Londyn 1944, s. VI.

¹¹¹ *Muzeum Narodowe w Krakowie. Zbiory Czartoryskich. Historia i wybór zabytków*, (red.) M. Rostworowski, Warszawa 1978, s. 36–38; M. Kuhnke, *Najcenniejszy z utraconych...*, op. cit., s. 3. Zob. także: R. Seydewitz, M. Seydewitz, *Dama z gronostajem. Największy rabunek dzieł sztuki wszystkich czasów*, Kraków 1966, s. 207; L. Adamczewski, *Zaginiony portret (1)*, „Głos Wielkopolski”, (2003), nr 8 (17 887), s. 2, L. Adamczewski, *Zaginiony portret (2)*, „Głos Wielkopolski”, (2003), nr 14 (17 893), z. 17, s. 2.

¹¹² J. Kubczak, *O biżuterii antycznej ze zbiorów krakowskich zagrabionej przez hitlerowców*, „Z Otczłani Wieków”, (1966), r. 32, s. 213–221.

Dokonując podsumowania akcji „zabezpieczania” (grabieży) polskich dóbr kultury w latach 1939-1942, Hans Frank podczas obchodów trzeciej rocznicy utworzenia Generalnego Gubernatorstwa (26 października 1942r.) oświadczył, że „zabezpieczono” około 90% zasobów dzieł sztuki w GG, a także iż „stanowią one własność GG. Akcja specjalnego pełnomocnika (K. Mühlmanna) uchroniła je od niechybnego zniszczenia. Były one bowiem ukryte przez Polaków w nieodpowiednich miejscach”¹¹³. Na mocy zarządzenia H. Franka z 27 lipca 1942 r. utworzono w tym celu Urząd Opieki nad Dawną Sztuką¹¹⁴.

Osobne zagadnienie stanowi rozproszenie polskiego dziedzictwa kultury w latach 1943–1945, gdy Niemcy w 1943 r. przenieśli go na obrzeża Warszawy wobec powtarzających się nalotów alianckich, a w kolejnych latach ewakuowali go w celu zabezpieczenia przed zniszczeniem w wyniku przesuwania się w kierunku zachodnim frontu niemiecko-radzieckiego. Witold Suchodolski (w latach 1931–1939 naczelny dyrektor Archiwów Państwowych) oraz prof. Włodzimierz Antoniewicz i dr hab. Stanisław Lorentz (1899–1991)¹¹⁵ zorganizowali jesienią 1944 r. tzw. **akcję pruszkowską**, czyli wywożenie do Pruszkowa (do hal Zakładów Remontowych) resztek zbiorów kulturalnych ze zniszczonej Warszawy¹¹⁶. Polskie dobra kultury w Warszawie i okolicach (głównie w Wilanowie) rabowali w 1944 r. stacjonujący tam żołnierze włoscy¹¹⁷ i węgierscy – dowodzeni przez gen. László Szabó (1895–1956), w którego sztabie służył dyrektor muzeum budapestzańskiego – Bradley¹¹⁸.

Ewakuowano także ważniejsze dzieła sztuki z Muzeum Narodowego w Warszawie i z Wawelu oraz z Wilanowa do czterech zamków leżących na zachód od Wrocławia (Konratów, Morawa, Sławięcice i Zagórze Śląskie – a stamtąd, via Warmbrunn, do zamku Callenberg pod Koburgiem) oraz dla Hansa Franka (który portret *Dama z gronostajem* – zabrany ze zbiorów książąt Czartoryskich – woził zawsze przy sobie)¹¹⁹. Wyznaczono także piąty – zamek Sichów koło Leg-

¹¹³ S. Piotrowski, *Dziennik Hansa Franka...*, *op. cit.*, s. 130.

¹¹⁴ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, *op. cit.*, s. 428.

¹¹⁵ M. Dąbrowska, *Dzienniki powojenne*, t. III (1955–1959), wybór, wstęp i przypisy T. Drewnowski, Warszawa 1996, s. 82.

¹¹⁶ Z. Kolankowski, *Witold Suchodolski (1887–1967)*, [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. I (1918–1984), (red.) M. Bielińska i I. Janosz-Biskupowa, Warszawa-Łódź 1988, s. 210; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. II, *op. cit.*, s. 51.

¹¹⁷ C. Skuza, *Odzyskanie mienia polskiego po II wojnie światowej*, Piła 1992, s. 375, przyp. 17 i 18.

¹¹⁸ Wśród zrabowanych poloników był m.in. portret Anny Jagiellonki (1523–1596) pędzla Macina Kobera (ok. 1550-1598). Zob. M. Kuhnke, *Powrót Anny Jagiellonki*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (2000, czerwiec), nr 3 (21), s. 29. Jak podawał Wojciech Fijałkowski (ur. 1927), wojska węgierskie wywoziły wówczas z Wilanowa około 150 obrazów o dużych formatach oraz setki innych dzieł sztuki. W. Fijałkowski, *Wilanów*, Warszawa 1979, s. 131.

¹¹⁹ C. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna...*, *op. cit.*, s. 239.

nicy (należący do grafa Manfreda von Richthoffena) – skąd w styczniu 1945 r. przewieziono 20 skrzyń (m.in. z kolekcją sztychów Stanisława Augusta oraz kolekcją monet i medali)¹²⁰ ciężarówkami do willi H. Franka w Schliersee koło Neuhaus w Bawarii (pod Monachium)¹²¹. Do dzisiaj nie odnalazł się przewieziony tam w 1945 r. z Krakowa *Portret młodzieńca* Rafaela¹²², a także ewakuowane przez Alfreda Schellenberga (1895–1978) z Wilanowa biurko Jana III Sobieskiego (*Schreibtisch-Sekretär*)¹²³. Zbiory (archiwalne i muzealne) krakowskiego Institut für Deutsche Ostarbeit ewakuowano do dwóch zamków nieopodal Kotzding w Bawarii¹²⁴ (a do dzisiaj nie odnaleziono zabranej z kościoła na Skałce w Krakowie figury św. Stanisława)¹²⁵. Umożliwiono również na początku lipca 1944 r. hr. Alfredowi Potockiemu wywóz z Łańcuta – via Wiedeń – do Liechtensteinu (przy wydatnej pomocy ze strony Hansa Franka) liczącej kilka tysięcy obrazów galerii rodowej (przewiezionej w 24 wagonach)¹²⁶. Ewakuowano także zbiory archeologiczne. Z Muzeum Prehistorycznego w Poznaniu przewieziono do Grasleben zabytki wykonane ze złota, srebra i brązu, a z Miejskiego Muzeum Prehistorycznego w Łodzi kolekcję eksponatów z okresu rzymskiego (w większości naczynia z brązu)¹²⁷. Spore były także straty w dziedzinie rzemiosła artystycznego, obejmującego: szkło i ceramikę, wyroby złotnicze, tkaniny dekoracyjne, meble zabytkowe, instrumenty muzyczne, sztukę ludową, żydowską sztukę artystyczną oraz militaria¹²⁸.

Mimo braku spisów zagrabionych lub zniszczonych przez Trzecią Rzeszę polskich dóbr kultury, według szacunkowych danych straciliśmy około: 2800 obrazów różnych szkół europejskich, 11 tys. obrazów pędzla artystów polskich, 1400 wartościowych rzeźb, 15 mln książek, 75 tys. rękopisów, 22 tys. starych druków, 25 tys. zabytkowych map, 300 tys. grafik, 50 tys. rękopisów muzealnych oraz 26 tys. bibliotek szkolnych, 4,5 tys. oświatowych i 1000 naukowych¹²⁹. Wysokość strat kul-

¹²⁰ C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, op. cit., s. 65–66; tenże, *Odzyskanie mienia...*, op. cit., s. 50.

¹²¹ S. Piotrowski, *Dziennik Hansa Franka...*, op. cit., s. 130–136.

¹²² M. Kuhnke, *Najcenniejszy z utraconych...*, op. cit., s. 3; D. Matelski, *Polskie dobra kultury pod okupacją niemiecką...*, op. cit., s. 320.

¹²³ M. Kuhnke, *Cenny dar...*, op. cit., s. 9.

¹²⁴ L. H. Nicholas, *Grabież Europy...*, op. cit., s. 78.

¹²⁵ J. Zbudniewek, *Późnogotycka figura św. Stanisława, bpa ze Skałki, utracona w czasie okupacji hitlerowskiej*, „Cenne – Bezczenne – Utracone”, (1998, grudzień), nr 6 (12), s. 22–23.

¹²⁶ A. Potocki, *Master of Lancut...*, op. cit., s. 282–283; C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, op. cit., s. 118; J. Mikułowski-Pomorski, *Muzeum-Zamek w Łańcutcie. Studium socjologiczne*, Łańcut 1971, s. 38; C. Skuza, *Odzyskanie mienia...*, op. cit., s. 299–300.

¹²⁷ W. Antoniewicz, *Rewindykacje i odszkodowania...*, op. cit., s. 56–61.

¹²⁸ Zob. szerzej: *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rzemiosła artystycznego*, (red.) W. Tomkiewicz, K. Sroczyńska, S. Nahlik, t. I-II, Warszawa 1953; A. Chybiński, *Wojenne losy polskich zabytków muzycznych*, „Ruch Muzyczny”, (1945), r. 1, nr 1, s. 9–11.

¹²⁹ C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, op. cit., s. 82.

turalnych Polski (w granicach z 1939 r.) spowodowanych przez Trzecią Rzeszę można określić (według kursu z 2001 r.) na sumę około 11 miliardów 140 milionów USD¹³⁰. Całkowite straty poniesione przez Polskę (w mieniu gospodarczym i kulturalnym oraz wymiarze demograficznym) ze strony Trzeciej Rzeszy szacuje się na 860 miliardów do 1 biliona dolarów (według kursu z maja 2005 r.)¹³¹.

OKUPACJA SŁOWACKA

Na mocy układu niemiecko-słowackiego z 21 listopada 1939 r. przekazano Bratysławie obszar 752 km kw. (czyli wraz z należącą przed wojną do Polski częścią Orawy i Spisza w powiecie Nowy Targ) zamieszkały przez ok. 30 tys. osób (Polaków, Łemków i Słowaków). Ze względu na brak źródeł i opracowań trudno jest przedstawić straty polskie w dziedzinie dzieł sztuki. Wiadomo jedynie, iż w 1945 r. – gdy słowacka administracja wycofywała się z Orawy – słowacki proboszcz ks. Paweł Sopko wywiózł kopię obrazu Matki Bożej Częstochowskiej wykonaną w 1689 r. dla kościoła pod wezwaniem św. Marcina w Podwilkach (kopia była większa od oryginału; obraz liczył 210 cm wysokości i 140 cm szerokości, a płótno było naciągnięte na deskę zaokrągloną łukiem u góry). Wówczas wszelki ślad po obrazie zaginął, a obecnie zachowała się jedynie jego fotograficzna odbitka wykonana przez Tadeusza Przyppkowskiego (1905–1977)¹³².

OKUPACJA RADZIECKA

Na mocy wspomnianego już układu niemiecko-radzieckiego z 28 września 1939 r. zachodnią granicę imperium Stalina stanowiły wówczas rzeki Pisa, Narew, Bug i San. Ogółem ZSRR anektował 201 tys. km², co stanowiło 51,5% obszaru międzywojennej Polski. Wówczas radziecka administracja cywilna i wojskowa rozpoczęły planowy rabunek tych obszarów z polskich dóbr kultury¹³³. Zrabowano wówczas i zniszczono ponad 2 tys. rezydencji oraz parę tysięcy obiektów sakralnych¹³⁴. Część majątków ziemskich ograbili także miejscowi chłopię¹³⁵. Rabowano również świątynie z zabytkowych dzwonów, obrazów

¹³⁰ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. II, *op. cit.*, s. 420.

¹³¹ D. Matelski, *Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku...*, *op. cit.*, s. 160.

¹³² M. Romanowska-Zadrozna, *Słowacki trop*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998), nr 6 (12), s. 10–11.

¹³³ W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski. Okres 1939–1945*, t. I, Bydgoszcz 1990, s. 116–117.

¹³⁴ J. Miler, *Rewindykacje dóbr kultury z ZSRR po II wojnie światowej* (I), „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998, grudzień), nr 6 (12), s. 12.

¹³⁵ K. Sosnkowski, *Cieniom września*, Warszawa 1989, s. 239.

i rzeźb¹³⁶. Księża otrzymali rozkaz ich opuszczenia w ciągu trzech godzin¹³⁷. Nie oszczędzono także sarkofagu króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w kościele w Wołczyńcu, należącym do Czartoryskich. Kościół zamieniono na magazyn nawozów mieszcowego kołchozu, freski zniszczono, a trumna królewska została ograbiona¹³⁸.

Powszechny był także zwyczaj brania sobie różnych rzeczy na „pamiątkę” (np. przez szefa NKWD Ławrientija F. Canawę). Dawał się on we znaki nawet najwyższym dostojnikom partyjno-państwowym ZSRR. Na ten temat pisał we wrześniu 1939 r. do Stalina I sekretarz KC KP(b) Białorusi Pantalejmon K. Ponomarienko (1902–1984; w latach 1955–1962 ambasador ZSRR w Warszawie), iż: „W Nieświeżu odwiedziłem zamek książąt Radziwiłłów (...). Przedstawia on ogromną wartość historyczno-artystyczną, a jeśli idzie o bibliotekę, to nie ma dla niej ceny. Dla zabezpieczenia wartościowych przedmiotów i ich skatalogowania wyznaczyłem komisarza i grupę pracowników naukowych oraz czasowo zawiesiłem możliwość zwiedzania zamku bez względu na osobę, tylko za specjalnym zezwoleniem jest to możliwe. Jak wykazała praktyka, zwiedzający towarzysze lubią zabrać z sobą na pamiątkę jakiś prezent”¹³⁹. Stąd już w 1939 r. do Mińska przewiezione zostały 154 obrazy z galerii Radziwiłłów w Nieświeżu, które przejęła Państwowa Galeria Obrazów Białoruskiej SRR¹⁴⁰. Były to dzieła pędzla m.in. Johanna Konrada Blanca (XVIII w.), Johana de Fulchi (XVIII w.), Ksawerego Dominika Heskiego (XVIII w.), Józefa Ksawerego Heskiego (XVIII w.), Sylwestra Mirysa (1700–1790), Petera Danckera de Riji (1583–1661), Johanna Schrettera (?–1685), Daniela Schultza (ok. 1615–1683), Louisa de Silvestre (1675–1760), Andrzeja Stecha (1635–1697) i Bartłomieja Strobla (1591– po 1650).

¹³⁶ W. Kania, *Bolszewizm i religia*, Rzym 1945, s. 74. Zob. także: D. Majewski, W. Zdon, *Okupacja sowiecka (1939–1941) w dekanacie raduńskim w Archidiecezji Wileńskiej (dokumenty)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, (1997), t. LXVII, s. 223–234. Zob. obszernie: *Życie religijne w Polsce pod okupacją (1939–1945)*. *Metropolie wileńska i lwowska*, (red.) Z. Zieliński, Katowice 1992.

¹³⁷ Z. Skrzykowski, *Przyszli nas oswobodzić... Drohiczyńskie wspomnienia z lat niewoli*, Warszawa 1991, s. 28. Zob. S. Bizuń, *Historia krzyżem znaczone. Wspomnienia z życia Kościoła katolickiego na Ziemi Lwowskiej 1939–1945*, Lublin 1993; J. Sziling, *Kościół katolicki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, [w:] *Położenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej*, (red.) A. Marszałek, Toruń 1990.

¹³⁸ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, *op. cit.*, s. 467.

¹³⁹ Cyt. za: K. Jasiewicz, *Losy ziemiaństwa polskiego na terytorium tzw. Zachodniej Białorusi (1939–1941) – charakterystyka głównych tendencji*, [w:] *Studia z dziejów okupacji sowieckiej (1939–1941)*. *Obywatele polscy na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941*, (red.) T. Strzembosz, Warszawa 1997, s. 71.

¹⁴⁰ M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy (czerwiec 1941 – lipiec 1944)*, Warszawa 1993, s. 119.

Natomiast książęcy zamek „w imię sprawiedliwości dziejowej” zamieniono w sanatorium¹⁴¹. Niszczenie dziedzictwa kultury na polskich Kresach Wschodnich w 1939 r. przybrało takie rozmiary, iż radzieckie władze okupacyjne zarządzeniem Rady Komisarzy Ludowych Białoruskiej SSR z 22 grudnia 1939 r. zakazały „(...) burzenia zabytków, niszczenia i rozkradania archiwów i wywozu cenności artystycznych i archiwalnych bez wiadomości i pozwolenia RKL BSRR”¹⁴². Utworzono wówczas Komisję Rządową do Spraw Ochrony Zabytków Historii i Sztuki¹⁴³.

Polscy historycy sztuki i muzealnicy zatrudnieni zostali w Muzeum Lwowskim, którym ze względu m.in. na prace Hansa Dürera (1490–1534) interesowali się Niemcy¹⁴⁴. Muzeum Książąt Lubomirskich przejęła Galeria Miejska we Lwowie¹⁴⁵. Samodzielność straciły także: Muzeum Diecezjalne (łacińskie), Muzeum Ormiańskie, Muzeum Gminy Żydowskiej, Muzeum Historyczne Miasta Lwowa, Muzeum Dzieduszyckich, Muzeum Stauropigii oraz zbiory prywatne Branickich, Orzechowiczów¹⁴⁶ i Pinińskich¹⁴⁷. Muzeami lwowskimi kierowali wówczas lwowscy Ukraińcy: najpierw Wołodymyr Pańkiw, a po nim kustosz dr Jarosław Pasternak, którzy wprowadzili przymus używania języka ukraińskiego¹⁴⁸. Unifikacja lwowskich zbiorów muzealnych, bibliotecznych i archiwalnych była jednym z pierwszych przejawów sowietyzacji życia naukowego i kulturalnego Kresów Wschodnich II RP¹⁴⁹.

Na Wileńszczyźnie w 1939 i 1940 r. okupanci radzieccy zniszczyli wiele prywatnych zbiorów rodzinnych. „Do rozgrabionych dóbr należały przeważnie portrety rodzinne, obrazy, ceramika, meble – antyki, pamiątki historyczne, ryciny,

¹⁴¹ J. T. Petrus, *Radziwiłłowska galeria obrazów w Nieświeżu*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (2000, sierpień), nr 4 (22), s. 24–25 i 30.

¹⁴² *Zachodnia Białoruś 17 wrzesień 1939 – 22 czerwiec 1941. Wydarzenia i losy ludzi*, cz. I: Rok 1939, wstęp T. Strzembosz, Warszawa 1998, s. 443.

¹⁴³ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, *op. cit.*, s. 468–469.

¹⁴⁴ L.H. Nicholas, *Grabież Europy...*, *op. cit.*, s. 69; C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, *op. cit.*, s. 76. Zob. także: M. Matwijów, *Muzea lwowskie w latach 1939–1945 i sprawa ich rewindykacji przez Polskę po II wojnie światowej*, „Muzealnictwo”, (1997), t. 39, s. 22; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. II, *op. cit.*, s. 406.

¹⁴⁵ AAN, Generalny Pełnomocnik Rządu RP ds. Repatriacji z ZSRR, sygn. 11, s. 13–18 i 31–40; R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 39 i 80.

¹⁴⁶ Zbiory Orzechowiczów zostały w 1940 r. rozdzielone między Muzeum Historyczne i Lwowską Galerię Obrazów. J. Miler, *Zbiory lwowskie (I). Zbiory Bolesława Orzechowicza*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1999, czerwiec), nr 3 (15), s. 12–13.

¹⁴⁷ C. Skuza, *Odzyskanie mienia...*, *op. cit.*, s. 60–61.

¹⁴⁸ M. Matwijów, *Muzea lwowskie w latach 1939–1945...*, *op. cit.*, s. 18.

¹⁴⁹ T. Mańkowski, *Ossolineum pod rządami sowieckimi*, „Czasopismo ZNiO”, (1992), z. 1, s. 137–138.

gobeliny, grafika, zbiory monet. Polskie podziemie odnotowało, że w obrębie okręgu wileńskiego rozgrabiono mienie: Aleksandra Chomińskiego (1859–1936), Kazimierza Dziekońskiego (1892–1940), Władysława Karczewskiego (1855–1911), Ludwika Mineyko (1883–?), Franciszka Oskierki (1850–1938), Henryka Szafnagiela, Jana Szweykowskiego, rodziny Golimontów (pamiętki po Maryli Puttkamerowej), rodziny Kossakowskich, rodziny Sołtanów, rodziny Tyszkiewiczów. Rozkradziono także niezwykle cenne pamiętki po Michale Balińskim (1794–1864), znanym literacie i działaczu oświatowym, zgromadzone w pałacu Balińskich w Jaszunach. Szczególną wartość miała zebrana przez niego biblioteka, licząca ponad 3 tysiące dzieł polskich z XVI i XVII w. Były wśród nich statuty, herbarze i kroniki oraz około tysiąca rękopisów i autografów, między innymi część archiwum filomatów. Przechowywano tam także archiwum rodzinne, które zawierało rękopisy Jana (1756–1830) i Jędrzeja (1768–1838) Śniadeckich, Ludwiki Śniadeckiej (1768–1838) i Juliusza Słowackiego (1809–1949). Niezwykle cenny był zbiór monet polskich¹⁵⁰.

Wojna niemiecko-radziecka 1941 r. zupełnie zmieniła położenie Polaków oraz polskich dóbr kultury na Kresach Wschodnich II RP, albowiem Rosjanie nie zdążyli ani ich ewakuować, ani zniszczyć¹⁵¹.

Całkowite straty poniesione przez Polskę (w mieniu gospodarczym i kulturalnym oraz wymiarze demograficznym) ze strony ZSRR szacuje się na 560 do 700 miliardów dolarów (według kursu z maja 2005 r.)¹⁵².

OKUPACJA LITEWSKA

Władze litewskie po przejęciu 29 października 1939 r. Wileńszczyzny na mocy układu radziecko-litewskiego z 10 października tegoż roku o wzajemnej pomocy, utworzyły z tego obszaru (liczącego 6880 km²) tzw. „Kraj Wileński” (*Vilnianus Kraštas*). Zanim władze litewskie przejęły kontrolę nad instytucjami kulturalnymi, zostały one w okresie od 19 września do 27 października 1939 r. ograbione przez Rosjan. Wywieziono unikalne zasoby Instytutu Badań Europy Wschodniej ze zbiorów Archiwum Państwowego w Wilnie. Przewieziono je do Mińska¹⁵³. Do Mińska została wywieziona najciekawsza część zbiorów Muzeum Państwowego na Starym Zamku w Grodnie, czyli wykopaliska wczesnośrednio-wieczne, zakonserwowane, skatalogowane i zinwentaryzowane w końcu lat trzydziestych XX wieku (uległy one zniszczeniu podczas cofania się Armii Czerwo-

¹⁵⁰ M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy...*, *op. cit.*, s. 119–120.

¹⁵¹ Z.W. Szybieka, *Historia Białorusi...*, *op. cit.*, s. 337–338.

¹⁵² D. Matelski, *Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku...*, *op. cit.*, s. 160.

¹⁵³ J. Kornacki, *Słowo o Henryku Dembińskim*, [w:] H. Boguszewska, J. Kornacki, *Ludzie wśród ludzi*, Warszawa 1948, s. 60.

nej przed Niemcami w 1941 r.)¹⁵⁴. O skali rabunku archiwów, bibliotek i muzeów Wilna przez Rosjan może świadczyć fakt, iż odjechało do ZSRR aż 18 wagonów towarowych dokumentów (przez kilka tygodni leżały one na peronie w Bieniakoniach przykryte brezentem, a następnie przetransportowano je do Mińska)¹⁵⁵. Polskie dziedzictwo kultury na Wileńszczyźnie nie zostało zniszczone mimo nalotów na miasto 22 czerwca ani podczas zajęcia Wilna 24 czerwca 1941 r. przez wojska niemieckie. Jak pisał prof. Witold Staniewicz (1888–1966; w latach 1936–1939 rektor Uniwersytetu Stefana Batorego): „Ludność polska znowu z pewną ulgą, ale bez radości spotkała wkraczające wojska niemieckie, które, trzeba to przyznać, zachowywały się wzorowo”¹⁵⁶.

PRZYGOTOWANIA RP DO RESTYTUCJI UTRACONEGO DZIEDZICTWA KULTURY

Przygotowania do restytucji polskich dóbr kultury trwały przez cały okres wojny. Przy rządzie polskim na uchodźstwie działało Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych Ministerstwa Prac Kongresowych, kierowane przez Karola Estreichera jr.¹⁵⁷, który jesienią 1939 r. przedostał się do Francji i w ramach struktur rządu RP na uchodźstwie, na początku 1940 r., utworzył zaczątek Biura Rewindykacji Strat Kulturalnych, działające w Ministerstwie Informacji i Dokumentacji¹⁵⁸, który w tymże roku opublikował pierwszy raport ze strat poniesionych

¹⁵⁴ M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy...*, op. cit., s. 119; D. Boćkowski, „Za pierwszego Sowietą” – okupacja radziecka Wilna jesienią 1939 roku, [w:] *Wilno i świat. Dzieje środowiska intelektualnego*, (red.) E. Feliksiak i M. Leś, t. I, Białystok 2002, s. 240.

¹⁵⁵ S. Jegelevičius, *Rok 1939 – rabunek archiwów wileńskich*, „Przegląd Wschodni”, (1997), t. IV, z. 2 (14), s. 384–385. Zob. C. R. Jurgėla, *Lithuania the Outpost of Freedom*, St. Petersburg (Florida) 1976, s. 193.

¹⁵⁶ W. Staniewicz, *Wilno w latach drugiej wojny światowej (1939–1945)*, [w:] *Na tropach bezprawia. Witold Staniewicz w areszcie śledczym*, (red.) Z. Kaczmarek, Poznań 1995, s. 61; B. Makowski, *Początek okupacji niemieckiej na Litwie w Dzienniku Michała Römera*, [w:] *Międzymorze. Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej. XIX-XX wiek*, Warszawa 1995, s. 385.

¹⁵⁷ Z Karolem Estreicherem jr. w Biurze Rewindykacji Strat Kulturalnych współpracowali m.in. Czesława Chowaniec, Maria Dienstl-Dąbrowa, Maciej Lorent (1880–1949), Danuta Marsówna, Janina Urbańska (1901–1979), Jerzy Żarnecki (1915–2008) i Jan Żarnowski. Zob. K. Estreicher, *Dziennik wypadków*, t. I, s. 728 i 730; t. II (1946–1960), Kraków 2002, s. 18 i 29; D. Matelski, *Karol Estreicher (1906–1984). Wspomnienie*, „Gazeta Wyborcza Poznań”, (2005), nr 89 (4804), s. 9.

¹⁵⁸ Od końca 1940 r. w strukturach polskiego państwa podziemnego działało Kierownictwo Walki Cywilnej, w ramach którego Stanisław Lorentz kierował działem kultury (w Departamencie Likwidacji Skutków Wojny), odpowiedzialnym za rejestrację strat polskich dóbr kultury. Dla każdej dziedziny sztuki opracowano specjalną instrukcję dotyczącą ochrony dóbr i notowania strat. Od połowy 1941 r. dział Stanisława Lorentza (1899–1991) podlegał Departamentowi Oświaty i Kultury Delegatury Rządu RP, którym kierował Czesław Wycech

w wojnie z Niemcami w 1939 roku¹⁵⁹. Natomiast od 9 lutego 1943 r. rozpoczęto rejestrację strat dóbr kultury na obszarach okupowanych w latach 1939-1941 przez ZSRR. Jednak postanowiono akcji tej nie nadawać rozgłosu¹⁶⁰.

Ogrom strat w dziedzinie kultury pod okupacją niemiecką był skrupulatnie opracowywany przez badaczy polskich na obczyźnie na podstawie informacji od struktur podziemnego państwa polskiego¹⁶¹. Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych, działające w Ministerstwie Informacji i Dokumentacji, sporządziło kartotekę obejmującą około 2 tys. kart informacyjnych o osobach winnych grabieży dzieł sztuki, którą przekazano Komitetowi do Spraw Ochrony i Restytucji Dóbr Kultury (*Committee on the Protection and Restitution of Cultural Material*) – tzw. Komitetowi Vauchera (w którym Polskę reprezentowali: Karol Estreicher jr i Jerzy Żarnecki)¹⁶². W 1944 r. obszerną (liczącą pięćset stron) publikację pod redakcją Karola Estreichera jr. opublikowały agendy rządu polskiego na uchodźstwie, aby ułatwić nie tylko ich skatalogowanie, ale także rewindykację wywiezionych dóbr kultury poza obszar Drugiej Rzeczypospolitej¹⁶³. Cenny aneks do tej publikacji (pt. *O terrorze niemieckim*) opracowali, w ramach konspiracyjnego Wojskowego Biura Historycznego, Gustaw Kaleński (1885–1943)

(1899–1977), a jego zastępcą ds. kultury został S. Lorentz, a od lutego 1944 r. Józef Zaremba. Zob. P. Matusak, *Walka polskiego ruchu oporu w obronie dóbr kultury narodowej 1939-1945*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, (1978), nr 3, s. 280–290; C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, *op. cit.*, s. 93–94; W. Kowalski, *Likwidacja skutków wojny w dziedzinie kultury*, Warszawa 1990, s. 15; A. Rottermund, *Stanisław Lorentz as an Authority on Polish Art of the Enlightenment*, „Bulletin du Musée National de Varsovie”, (1991), nr 1, s. 5–20.

¹⁵⁹ Zob. *L'Invasion allemande en Pologne. Documents, témoignages authentifiés et photographies, recueillis par le centre d'information et de documentation du gouvernement polonais*, Paris 1940.

¹⁶⁰ Zob. T. P. Rutkowski, *Oszkondowania wojenne od Niemiec. Prace rządu RP na emigracji i podziemia w kraju (1939–1945)*, „Przegląd Zachodni”, (1994), nr 1 (270), s. 64; D. Matelski, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR...*, *op. cit.*, s. 144.

¹⁶¹ W. Kowalski, *Likwidacja skutków wojny...*, *op. cit.*, s. 15; D. Matelski, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR...*, *op. cit.*, s. 146; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. I, *op. cit.*, s. 450.

¹⁶² D. Matelski, *Przygotowania rządu RP na uchodźstwie do restytucji dóbr kultury polskiej zagrabionych przez okupantów w latach 1939–1945*, [w:] *Historia i archiwistyka. Studia z dziejów Polski, Polonii i archiwistyki. Księga dedykowana doktorowi Romanowi Nirowi*, (red.) J. Faryś, D. A. Rymar i M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 2004, s. 279–304.

¹⁶³ *Straty kultury polskiej. Katalog strat kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939-1943*, (red.) K. Estreicher jr, Londyn 1944, s. XVII, ss. 497 (wyd. w j. angielskim: *Cultural Losses of Poland. Index of Polish cultural losses during the German occupation 1939-1943*, ed. Charles Estreicher jr, London 1944); *Straty kultury polskiej 1939-1944*, (red.) A. Ordęga i T. Terlecki, t. I-II, Glasgow 1945; K. Estreicher jr, *Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939-1944 wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży (Cultural Losses of Poland during the German occupation 1939-1944 with original documents of the looting)*, Kraków 2003; Z. K. Witek, *Dokumenty strat kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939-1944 z archiwum Karola Estreichera (Cultural Losses of Poland during the German Occupation 1939-1944. Documents from the Archives of Karol Estreicher)*, Kraków 2003.

i Adam Próchnik (1892–1942)¹⁶⁴. Ponadto pod redakcją Karola Estreichera jr. ukazały się jeszcze dwa anglojęzyczne opracowania o startach polskich w dziedzinie dóbr kultury¹⁶⁵, które pozwoliły po wojnie na sformułowanie logicznej i zwięzłej koncepcji odszkodowań kulturalnych dla Polski.

Polityka wobec polskich dóbr kultury zastosowana przez okupanta radzieckiego – a także litewskiego i słowackiego, choć w mniejszym stopniu – unieвозмоżliwiła sporządzenie przez Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych, działające w Ministerstwie Informacji i Dokumentacji w Londynie, analogicznych opracowań o stratach jak dla okupacji niemieckiej¹⁶⁶.

Literatura

I. Źródła drukowane

- *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1975.
- *Dokumenty dotyczące akcji delegacji polskiej w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie*, (druk jako rękopis), Wydawnictwo Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, Warszawa 1922–1923.
- *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*. Wydawnictwo Książka i Wiedza, t. IV, Warszawa 1965.
- *Dokumenty Wnieszniej Politiki SSSR*, Wydawnictwo MID, t. IV, Moskwa 1961.
- *Dokumenty Wnieszniej Politiki SSSR*, Wydawnictwo MID, t. V, Moskwa 1964.
- *Dzieje archiwistyki polskiej. Wybór źródeł*, wstęp: S. Sierpowski i D. Matelski; zebrał i opracował D. Matelski, t. I, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 1988, t. II, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1993.
- **Estreicher Karol jr**, *Straty kultury polskiej. Katalog strat kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1943*, Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych przy Ministerstwie Prac Kongresowych w Londynie, Londyn 1944.

¹⁶⁴ K. Konarski, *Gustaw Kaleński (1885–1943)*, [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich...*, t. I, *op. cit.*, s. 95; S. S. Nicieja, *Adam Próchnik – historyk, polityk, publicysta*, Warszawa 1986, s. 366–369; R. Kotewicz, *Adam Feliks Próchnik (1892–1942)*, [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich...*, t. II, *op. cit.*, s. 149–151.

¹⁶⁵ *A provisional estimate of losses sustained by Poland during the first four years of war*, (ed.) Ch. Estreicher jr, London 1944 (rozdział IV: *Cultural losses*); *The Nazi Kultur in Poland, by several Authors of necessity temporarily anonymous, written in Warsaw under the German occupation*, (ed.) Ch. Estreicher jr, London 1945.

¹⁶⁶ Zob. obszernie: D. Matelski, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR...*, *op. cit.*, s. 104–144.

- **Estreicher Karol jr**, *A provisional estimate of losses sustained by Poland during the first four years of war*, Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych przy Ministerstwie Prac Kongresowych w Londynie, London 1944.
- **Estreicher Karol jr**, *The Nazi Kultur in Poland, by several Authors of necessity temporarily anonymous, written in Warsaw under the German occupation*, Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych przy Ministerstwie Prac Kongresowych w Londynie, London 1945.
- **Kumaniecki Jerzy**, *Tajny raport Wojkowa, czyli radziecka taktyka zwrotu mienia gospodarczego i kulturalnego po pokoju ryskim*, Warszawska Oficyna Wydawnicza „Gryf”, Warszawa 1991.
- *L’Invasion allemande en Pologne. Documents, temoignages authentifies et photographies, recueillis par le centre d’information et de documentation du gouvernement polonais*, Avant-propos par Édouard Herriot, président de la Chambre des députés, Paris 1940.
- **Majewski Dariusz, Zdon Wojciech**, *Okupacja sowiecka (1939–1941) w dekanacie raduńskim w Archidiecezji Wileńskiej (dokumenty)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, (1997), t. LXVII, s. 223–234.
- **Piotrowski Stanisław**, *Dziennik Hansa Franka*, t. I, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1956.
- *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne 1918-1939. Dokumenty i materiały*, (red.) W. Balcerak, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 1977.
- **Pospieszalski Karol Marian**, *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce*, cz. I: *Ziemie „wcielone”*, „Documenta Occupationis”, t. V, Wydawnictwo Instytut Zachodni w Poznaniu, Poznań 1952.
- *Sichergestellte Kunstwerke im Generalgouvernement*, Wydawnictwo Wilhelma Gottlieba Kora, Breslau 1940.
- *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu. Dokumenty i materiały*, (red.) R. Bierzanek i J. Kukułka, Wydawnictwo Naukowe PWN, t. III, Warszawa 1968.
- *Straty kultury polskiej 1939–1944*, (red.) A. Ordega i T. Terlecki, t. I–II, Wydawnictwo Książnica Polska, Glasgow 1945.
- **Witek Zbigniew K.**, *Dokumenty strat kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1944 z archiwum Karola Estreichera (Cultural Losses of Poland during the German Occupation 1939–1944. Documents from the Archives of Karol Estreicher)*, Wydawnictwo Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2003.
- *Wystawa Rewindykacyjna Zbiorów Państwowych. Katalog*, (red.) A. Lauterbach, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, Warszawa 1929.

II. Wspomnienia

- **Bizuń Stanisław**, *Historia krzyżem znaczone. Wspomnienia z życia Kościoła katolickiego na Ziemi Lwowskiej 1939–1945*, Wydawnictwo Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, Lublin 1993.
- **Dąbrowska Maria**, *Dzienniki powojenne*, t. III (1955–1959), Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa 1996.
- **Estreicher Karol jr.**, *Dzienniki wypadków*, t. I: 1939–1945, Wydawnictwo Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2001.
- **Estreicher Karol jr.**, *Dzienniki wypadków*, t. II: 1946–1960, Wydawnictwo Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2002.
- **Gumowski Marian**, *Wspomnienie numizmatyka*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1966.
- **Karpiński Zygmunt**, *O Wielkopolsce, złocie i dalekich podróżach. Wspomnienia 1860–1960*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1976.
- **Lorentz Stanisław**, *W muzeum i gdzie indziej*, [w:] *Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945*, (red.) Stanisław Lorentz, t. I, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1970.
- **Mańkowski Tadeusz**, *Ossolineum pod rządami sowieckimi*, „Czasopismo ZNiO”, (1992), z. 1.
- **Mitkiewicz Leon**, *Wspomnienia kowieńskie 1938–1939*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 1990.
- **Potocki Alfred**, *Master of Lancut*, Publishing House W. H. Allen, London 1959.
- **Raczyński Edward**, *W sojusznicy Londynie. Dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939–1945*, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1989.
- **Skrzypkowski Zenon**, *Przyszli nas oswobodzić... Drohiczyńskie wspomnienia z lat niewoli*, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 1991.
- **Sosnkowski Kazimierz**, *Cieniom września*, Wyd. MON, Warszawa 1989.
- **Staniewicz Witold**, *Wilno w latach drugiej wojny światowej (1939–1945)*, [w:] *Na tropach bezprawia. Witold Staniewicz w areszcie śledczym*, (red.) Z. Kaczmarek, Wydawnictwo Naukowe Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań 1995, s. 47–78.
- **Starzeński Paweł**, *Trzy lata z Beckiem*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1991.
- **Szembek Jan**, *Diariusz (wrzesień–grudzień 1939)*, (red.) B. Grzełowski, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1989.
- **Świerkowski Ksawery**, *W Bibliotece Publicznej po powstaniu warszawskim*, „Roczniki Biblioteczne”, (1964), r. VIII, z. 3–4.
- **Wachowiak Stanisław**, *Czasy które przeżyłem*, Wydawnictwo Interim, Warszawa 1991.

- **Wysocki Alfred**, *Tajemnice dyplomatycznego sejf*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 1988.

III. Opracowania

- **Adamczewski Leszek**, *Zaginiony portret (1)*, „Głos Wielkopolski”, (2003), nr 8 (17 887), s. 2.
- **Adamczewski Leszek**, *Zaginiony portret (2)*, „Głos Wielkopolski”, (2003), nr 14 (17 893), z. 17, s. 2.
- **Adamczyk Arkadiusz**, *Generał dywizji Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962). Zarys biografii politycznej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2001.
- **Antoniewicz Włodzimierz**, *Rewindykacje i odszkodowania w zakresie zabytków archeologicznych ziem Polski*, „Z Otchłani Wieków”, (1946), r. XV, 1946, z. 7–10, s. 56–61.
- **Bańkowski Piotr**, *Rękopisy rewindykowane przez Polskę z ZSRR na podstawie traktatu ryskiego i ich dotychczasowe opracowania*, Nakł. Przeglądu Bibliotecznego i Biblioteki Narodowej, Kraków 1937.
- **Bańkowski Piotr**, *Rękopisy rewindykowane przez Polskę z ZSRR na podstawie Traktatu Ryskiego i ich dotychczasowe opracowanie*, „Przegląd Biblioteczny”, (1937), r. X, z. 1.
- **Bańkowski Piotr**, *Biblioteka publiczna Załuskich i jej twórcy*, Wydawnictwo Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich, Warszawa 1939.
- **Bańkowski Piotr**, *Rękopisy rewindykowane na podstawie traktatu ryskiego jako warsztat pracy naukowej przed wojną*, „Przegląd Biblioteczny”, (1948), r. XVI, z. 1-2, s. 101–118.
- **Bik Katarzyna**, *Gdzie zawiśnie mężczyzna w czerwonym berecie?*, „Gazeta Wyborcza Poznań”, (2005), nr 247 (4950), s. 2.
- **Bobrow Ryszard**, *Zaginione emalie ze zbiorów gołuchowskich*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1999), nr 1 (13), s. 10–12.
- **Boćkowski Daniel**, *„Za pierwszego Sowietą” – okupacja radziecka Wilna jesienią 1939 roku*, [w:] *Wilno i świat. Dzieje środowiska intelektualnego*, (red.) E. Feliksiak i M. Leś, t. I, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2002, s. 229–240.
- **Borowy Waclaw, Batowski Zygmunt**, *Odzyskane zbiory rękopisów i grafiki w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1925.
- **Budzińska Elżbieta**, *Warszawskie rysunki Dürera*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998), nr 4 (10), s. 20–21.

- **Burnett Philip M.**, *Reparations at the Paris Peace Conference from the Standpoint of the American Delegations*, vol. 1, Columbia University Press, New York 1940.
- *Burzliwe dzieje Ołtarza Mariackiego Wita Stwosza wg Profesora Karola Estreichera jr.*, (red.) Z. K. Witek, Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2007 (przedruk w: *Otwarcie i poświęcenie Muzeum Rodu Estreicherów, Strat Kultury i Rewindykacji w willi prof. Karola Estreichera jr. 29 kwietnia 2009 r. godz. 16³⁰ w XXV rocznicę śmierci Profesora – folder*, Wydawnictwo Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2009).
- **Choynowski Maciej**, *Straty w zbiorach Łazienek Królewskich*, cz. II: Meble, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998), nr 5 (11), s. 28–30.
- **Choynowski Maciej**, *Straty w zbiorach Łazienek Królewskich*, cz. III: Rzeźba, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998), nr 6 (12), s. 32–34.
- **Chwalewik Edward**, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. I–II, Towarzystwo Wydawnicze w Warszawie, Warszawa 1926 (reprint: Krajowa Agencja Wydawnicza, Kraków 1991).
- **Chybiński Adolf**, *Wojenne losy polskich zabytków muzycznych*, „Ruch Muzyczny”, (1945), r. 1, nr 1, s. 9–11.
- **Czepielowa Ewa**, *Rekwizycje wojenne w Muzeum Czartoryskich – straty gabinetu rycin*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998), nr 5 (11), s. 20–23 i „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998), nr 6 (12), s. 24–26.
- **Drewniak Bogusław**, *Kultura w cieniu swastyki*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969.
- **Edsel Robert M., Witter Bret**, *Obrońcy dzieł sztuki. Alianci na tropie skradzionych arcydzieł*, (tłum.) P. Kruk, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2009.
- **Fijałkowski Wojciech**, *Wilanów*, Wydawnictwo PTTK, Warszawa 1979.
- **Fuks Rafał**, *Działalność „Das Ahnenerbe” w zakresie grabieży dzieł polskiej kultury narodowej*, [w:] *Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, (red.) C. Pilichowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1980, s. 692–712.
- **Gaca-Dąbrowska Zofia**, *Rewindykacja polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji w okresie II Rzeczypospolitej*, „Roczniki Biblioteczne”, (1989), r. XXXIII, z. 1–2, s. 161–181.
- **Handelsman Marceli**, *Z dziejów walki o zabytki polskie w Moskwie. Biblioteka Załuskich*, „Przegląd Współczesny”, Krakowska Spółka Wydawnicza, 1922, nr 7–8.
- **Hyla Bogumiła**, *Habsburgowie żywieccy w latach 1895–1947*, „Karta Groni”, (1991), s. 7–27.

- **Iwanow Mikołaj**, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Wrocław 1991.
- **Jacobmeyer Wolfgang**, *Heimat und Exil. Die Anfänge der polnischen Untergrundbewegung im Zweiten Weltkrieg*, „Hamburger Beiträge zur Zeitgeschichte”, Leibniz-Verlag, 1973, Bd. IX.
- **Jankowska Jadwiga**, *Akta Rady Nieustającej 1775–1788*, „Archeion”, (1928), t. IV, s. 54–89.
- **Jankowska Jadwiga**, *Akta Rady Nieustającej (1775–1788)*, [w:] *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. I: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, (red.) A. Stebelski, Wydawnictwo NDAP w Warszawie i Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1957.
- **Jankowska Jadwiga**, *Akta Komisji Policji Obojga Narodów i Komisji Policji Koronnej (1791–1794)*, [w:] *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. I: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, (red.) A. Stebelski, Wydawnictwo NDAP w Warszawie i Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1957.
- **Jasiewicz Krzysztof**, *Losy ziemiaństwa polskiego na terytorium tzw. Zachodniej Białorusi (1939–1941) – charakterystyka głównych tendencji*, [w:] *Studia z dziejów okupacji sowieckiej (1939–1941). Obywatele polscy na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941*, (red.) T. Strzembosz, Wydawca: Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1997.
- **Jegelevičius Sigistas**, *Rok 1939 – rabunek archiwów wileńskich*, „Przegląd Wschodni”, (1997), t. IV, z. 2 (14), s. 381–394.
- **Kania Wojciech**, *Bolszewizm i religia*, Wydawnictwo Imprint, Rzym 1945.
- **Kater Michael H.**, *Das „Ahnenerbe” der SS (1935–1945). Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1974.
- **Kornacki Jerzy**, *Słowo o Henryku Dembińskim*, [w:] *Ludzie wśród ludzi*, (red.) H. Boguszewska i J. Kornacki, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa 1948.
- **Kowalski Wojciech**, *Likwidacja skutków wojny w dziedzinie kultury*, Wydawnictwo Instytutu Kultury, Warszawa 1990.
- **Kowalski Wojciech**, *Repatriacja dóbr kultury w sytuacji cesji terytorialnej i rozpadu państw wielonarodowych*, Polska Fundacja Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1998.
- **Kozicki Stanisław**, *Sprawa granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1919*, Wydawnictwo Perzyński i Niklewicz, Warszawa 1921 (reprint: Muzeum Niepodległości, Warszawa 2009).
- **Krasuski Jerzy**, *Historia Niemiec*, Ossolineum, Wrocław 1998.

- **Krasuski Jerzy**, *Polska-Niemcy. Stosunki polityczne od zarania po czasy najnowsze*, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań 2003 (wyd. II, Ossolineum, Wrocław 2009).
- **Król Eugeniusz C.**, *Polityka hitlerowska wobec szkolnictwa polskiego na terenie Generalnej Guberni 1939–1945*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1979.
- **Kubczak Jerzy**, *O biżuterii antycznej ze zbiorów krakowskich zagrabionej przez hitlerowców*, „Z Otchłani Wieków”, (1966), r. 32, s. 213–221.
- **Kuhnke Monika**, *Najcenniejszy z utraconych*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1997), nr 2, s. 3–4.
- **Kuhnke Monika**, *Ze zbiorów księcia Janusza Radziwiłła*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1997), nr 5, s. 3–5.
- **Kuhnke Monika**, *Katalog grabieży*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1997), nr 6, s. 24–26.
- **Kuhnke Monika**, *„Polscy” Habsburgowie i polska sztuka*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1999), nr 2 (14), s. 4–5 i 18.
- **Kuhnke Monika**, *Cenny dar dla zwycięzcy spod Wiednia*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (2000), nr 1 (19), s. 8–9.
- **Kuhnke Monika**, *Powrót Anny Jagiellonki*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (2000), nr 3 (21), s. 3 i 29.
- **Kumaniecki Jerzy**, *Działalność Komisji Specjalnej do Rewindykacji Polskich Zabytków z Rosji wywiezionych w okresie rozbiorów*, „Z pola walki” (1967), nr 3(39), r. X, s. 222–224.
- **Kumaniecki Jerzy**, *Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza-rokowania-traktat-komisje mieszane*, Wydawnictwo: Instytut Krajów Socjalistycznych PAN, Warszawa 1985.
- **Kuntze Edward**, *Zwrot polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji*, Wydawnictwo PAU, Kraków 1927.
- **Kutrzeba Stanisław**, *Kongres, traktat i Polska*, Wydawca: Gebethner i Wolff, Warszawa 1919.
- **Leżeński Cezary**, *Kwaterna 139. Opowieść o marszałku Rydzu Śmigłym*, t. I–II, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1989.
- **Lorentz Stanisław**, *Straty w dziełach sztuki i zabytkach przeszłości*, „Kwartalnik Historyczny”, (1939–45), r. LIII, z. 3–4.
- **Łuczak Agnieszka**, *Zbiory ordynata na Czerniejewie i Lubostroniu*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998), nr 3 (9), s. 24–25.
- **Łuczak Agnieszka**, *Pałac w Pawłowicach – rozproszone zbiory ziemiańskie*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1999), nr 5 (17), s. 4–8.

- **Łuczak Agnieszka**, *Utraczone decorum. Grabież dóbr kultury z majątków ziemiaństwa polskiego w Wielkopolsce w czasie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945*, Wydawnictwo IPN, Poznań 2011.
- **Łuczak Czesław**, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1979.
- **Magier Dariusz**, *Starania pracowników bialskiego magistratu o odzyskanie archiwaliów miejskich po I wojnie światowej w świetle akt miasta Białej Podlaskiej*, „Archiwista Polski”, (1997), r. II, nr 4 (8), s. 71–76.
- **Makowski Bronisław**, *Początek okupacji niemieckiej na Litwie w Dzienniku Michała Römera*, [w:] *Międzymorze. Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej. XIX–XX wiek*, Wydawnictwo: Instytut Historii PAN, Warszawa 1995, s. 381–392.
- **Matelski Dariusz**, *Koncepcja narodowościowa niemieckiej Europy w 1943 roku*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa”, (1996), t. V, z. 1 (8), s. 153–192.
- **Matelski Dariusz**, *Rewindykacja polskich dóbr kultury z Rosji Radzieckiej i ZSRR (1921–1939)*, „Przegląd Wschodni”, (2002), t. IX, nr 2 (30), s. 391–409.
- **Matelski Dariusz**, *Ewakuacja i straty dóbr kultury zachodniej i centralnej Polski w 1939 r.*, „Zapiski Historyczne”, (2003), t. LXVIII, nr 1, s. 59–79.
- **Matelski Dariusz**, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR. Próby restytucji: archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki*, Wydawnictwo Inter-Arpress, Poznań 2003.
- **Matelski Dariusz**, *Polskie dobra kultury pod okupacją niemiecką (1939–1945)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, (2003), t. XXVI, s. 285–332.
- **Matelski Dariusz**, *Polityka okupanta niemieckiego wobec polskich dóbr kultury (1939–1945)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, (2003), t. 80, s. 203–248.
- **Matelski Dariusz**, *Problemy restytucji polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych. Archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki*, Poznań 2003.
- **Matelski Dariusz**, *Restitution of Polish Cultural Values in International Relations*, „The Polish Quarterly of International Affairs”, (2003), vol. 12, nr 2, s. 126–151.
- **Matelski Dariusz**, *Polonika w Austrii w latach 1795-1918*, „Archiwista Polski”, (2004), nr 1 (33), s. 25–42.
- **Matelski Dariusz**, *Przygotowania rządu RP na uchodźstwie do restytucji dóbr kultury polskiej zagrabionych przez okupantów w latach 1939-1945*, [w:] *Historia i archiwistyka. Studia z dziejów Polski, Polonii i archiwistyki. Księga dedykowana doktorowi Romanowi Nirowi*, (red.) J. Faryś, D. A. Rymar i M. Szczerbiński, Wydawnictwo: Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej poznańskiej AWF, Gorzów Wielkopolski 2004, s. 279–304.
- **Matelski Dariusz**, *Repatriacja polskich dóbr kultury z Kanady*, [w:] *Pokolenia spełnione-go czynu. Studia z dziejów Polski i Polaków w kraju i na obczyźnie w XX wieku. Dedyko-*

- wane Profesorowi Józefowi Garlińskiemu [(1913–2005)], (red.) J. Faryś, ks. R. Nir i M. Szczerbiński, Wydawnictwo: Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej Poznańskiej AWF, Gorzów Wielkopolski 2004, s. 349–356.
- **Matelski Dariusz**, *Polonika w Austrii po roku 1918 i próby ich restytucji*, „Archiwista Polski”, (2005), r. X, nr 1 (37), s. 7–30.
 - **Matelski Dariusz**, *Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2005, wyd. II popr., Toruń 2007.
 - **Matelski Dariusz**, *Karol Estreicher (1906–1984). Wspomnienia*, „Gazeta Wyborcza”, (2005), nr 89 (4804), s. 9.
 - **Matelski Dariusz**, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, t. I–II, Wydawnictwo Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2006.
 - **Matelski Dariusz**, *Za i przeciw Polsce. Niemcy polscy w Wehrmachcie i Wojsku Polskim w kampanii wrześniowej 1939 r.*, [w:] *Udział mniejszości narodowych w różnych formacjach wojskowych w czasie kampanii wrześniowej 1939 r.*, (red.) L. M. Nijakowski, Wydawnictwo Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 2009, s. 33–69.
 - **Matelski Dariusz**, *Losy polskiego dziedzictwa kultury w przededniu wojny i we wrześniu 1939 roku*, [w:] *Problemy historii wojskowości w kraju i na obczyźnie po wrześniu 1939 roku. Studia historyczne i politologiczne. Tom dedykowany pamięci nestora historyków polskich profesora Józefa Jasnowskiego (1906–2009)*, (red.) L. Nowak, M. Szczerbiński i G. Wieczorek, Wydawnictwo: Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej Poznańskiej AWF, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 397–421.
 - **Materski Wojciech**, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 1994.
 - **Materski Wojciech**, *Pobocza dyplomacji. Wymiana więźniów politycznych między II Rzeczpospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym*, Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie, Warszawa 2002.
 - **Materski Wojciech**, *Na widocie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie, Warszawa 2005.
 - **Matusak Piotr**, *Walka polskiego ruchu oporu w obronie dóbr kultury narodowej 1939–1945*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, (1978), nr 3, s. 280–290.
 - **Matwijów Maciej**, *Muzea lwowskie w latach 1939–1945 i sprawa ich rewindykacji przez Polskę po II wojnie światowej*, „Muzealnictwo”, (1997), t. 39, s. 18–30.
 - **Mikułowski-Pomorski Jerzy**, *Muzeum-Zamek w Łańcucie. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Muzeum-Zamek w Łańcucie, Łańcut 1971.
 - **Miler Jacek**, *Działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości na terenie Rosji*, „Cenne – Bezczne – Utracone”, (1998), nr 1 (7), s. 10–11.

- **Miler Jacek**, *Rewindykacje po traktacie ryskim (II)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998), nr 3 (9), s. 22–23.
- **Miler Jacek**, *Rewindykacje po traktacie ryskim (III)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998), nr 4 (10), s. 22–25.
- **Miler Jacek**, *Rewindykacje po traktacie ryskim (IV)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998), nr 5 (11), s. 5.
- **Miler Jacek**, *Rewindykacje dóbr kultury z ZSRR po II wojnie światowej (I)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998), nr 6 (12), s. 12–13.
- **Miler Jacek**, *Zbiory lwowskie (I). Zbiory Bolesława Orzechowicza*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1999), nr 3 (15), s. 12–13.
- **Mirowicz Ryszard**, *Edward Rydz-Śmigły. Działalność wojskowa i polityczna*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1988.
- **Morelowski Marian**, *Arrasy Jagiellońskie odzyskane z Rosji*, Dyrekcja Zbiorów Państwowych, Warszawa 1923.
- **Morelowski Marian**, *Muzealne rewindykacje delegacji polskiej w Moskwie*, „Przeгляд Współczesny”, (1926), nr 48, s. 131–143.
- *Muzeum Narodowe w Krakowie. Zbiory Czartoryskich. Historia i wybór zabytków*, (red.) M. Rostworowski, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1978.
- **Nahlik Stanisław Edward**, *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław-Kraków 1958.
- **Nicholas Lynn H.**, *Grabież Europy. Losy dzieł sztuki w Trzeciej Rzeszy i podczas II wojny światowej*, (tłum.) B. Sławomirska, Wydawnictwo Baran i Suszczyński: Polski Dom Aukcyjny Sztuka, Kraków 1997.
- **Nicieja Stanisław Sławomir**, *Adam Próchnik – historyk, polityk, publicysta*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1986.
- **Olszanskij Prochor Nikołajewicz**, *Riżskij dogovor i razwitiije sowietsko-polskich odnoszenij 1921–1924 gg.*, Wydawnictwo MID, Moskwa 1974.
- **Palarczykowa Anna**, *Dzieje Archiwum Potockich z Krzeszowic*, „Archeion”, (1985), t. LXXIX, s. 93–117.
- **Petrus Jerzy T.**, *Radziwiłłowska galeria obrazów w Nieświeżu*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (2000), nr 4 (22), s. 24–25 i 30.
- **Płaza Joanna, Sajna Bożena**, *Pamiętki dziejów Biblioteki Załuskich*, Wydawnictwo Biblioteki Narodowej, Warszawa 1997.
- **Pobóg-Malinowski Władysław**, *Najnowsza historia polityczna Polski. Okres 1939–1945*, t. I, Wydawnictwo Nasza Przyszłość, Bydgoszcz 1990.

- **Pruszyński Jan**, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. I–II, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 2001.
- **Pruszyński Jan**, *Dziedzictwo kultury. Teorie. Dylematy restytucji*, „Przegląd Wschodni”, (2002), t. VIII, z. 2 (30), s. 369–390.
- **Rojek Wojciech**, *Odyseja Skarbu Rzeczypospolitej. Losy złota Banku Polskiego 1939–1950*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2000.
- **Romanowska-Zadrożna Maria**, *Słowacki trop*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998), nr 6 (12), s. 10–11.
- **Rottermund Andrzej**, *The Royal castle in Warsaw. The Interior*, „The International Journal of Museum Management and Curatorship”, (1982), nr 1, s. 21–39.
- **Rottermund Andrzej**, *Stanisław Lorentz as an Authority on Polish Art of the Enlightenment*, „Bulletin du Musée National de Varsovie”, (1991), nr 1, s. 5–20.
- **Roxan David, Wanstall Ken**, *Der Kunstraub. Ein Kapitel aus den Tagen des Dritten Reiches*, List Verlag, München 1966.
- **Różewicz Jerzy**, *Polsko-radzieckie stosunki naukowe w latach 1918–1939*, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków 1979.
- **Rutkowski Tadeusz P.**, *Odszkodowania wojenne od Niemiec. Prace rządu RP na emigracji i podziemia w kraju (1939-1945)*, „Przegląd Zachodni”, (1994), nr 1 (270), s. 57–76.
- **Seydewitz Ruth, Seydewitz Max**, *Dama z gronostajem. Największy rabunek dzieł sztuki wszystkich czasów*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1966.
- **Siemiński Józef**, *Rewindykacja archiwów koronnych. Przygotowania naukowe i wyniki*, „Archeion”, (1927), t. I, s. 33–60.
- **Skrzypek Andrzej**, *Kronika koegzystencji. Zarys stosunków polsko-radzieckich w latach 1921–1939*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1985.
- **Skuza Cezariusz**, *Odzyskanie mienia polskiego po II wojnie światowej*, Wydawnictwo Centrum Szkolenia Służby Czołgowo-Samochodowej, Piła 1992.
- **Skuza Cezariusz**, *Wojenne i powojenne losy polskich skarbów narodowych*, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Rakietowych i Artylerii, Toruń 1994 (wyd. II, Toruń 1997).
- *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. I (1918–1984), (red.) M. Bielińska i I. Janosz-Biskupowa, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Łódź 1988.
- *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. II (1906–2001), (red.) B. Woszczyński, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych; Stowarzyszenie Archiwistów Polskich, Warszawa 2002.
- **Sołdatenko Anatolij W.**, *Kolekcja broni polskiej w Arsenale Ermitażu*, „Muzealnictwo”, (1992), t. XXXIV, s. 78–85.

- *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rzemiosła artystycznego*, (red.) W. Tomkiewicz, K. Sroczyńska, S. Edward Nahlik, t. I–II, Wydawnictwo Ministerstwo Kultury i Sztuki; Prace i Materiały Biura Rewindykacji i Odszkodowań nr 12, Warszawa 1953.
- **Strzyżewska Zofia**, *Konfiskaty warszawskich zbiorów publicznych po powstaniu listopadowym*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2000.
- **Suchodolski Witold**, *Wykonanie art. XI Traktatu Ryskiego w zakresie archiwów państwowych*, „Archeion”, (1927), t. I, s. 66–78.
- **Szczepański Janusz**, *Rewindykacja polskich archiwaliów w świetle traktatu ryskiego*, [w:] *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1998, s. 159–165.
- **Sziling Jan**, *Kościół katolicki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, [w:] *Położenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej*, (red.) A. Marszałek, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1990.
- **Szybieka Zachar Wasiliewicz**, *Historia Białorusi 1795–2000*, Wydawnictwo Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2002.
- **Święcicki Zbigniew**, *Straty wojenne w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego*, [w:] *Ochrona dóbr kultury w razie zagrożeń czasu wojny i pokoju*, (red.) J. Furtak, Wydawnictwo Sztabu Obrony Cywilnej Kraju, Warszawa 1997.
- **Tomczak Andrzej**, *Zarys dziejów archiwów polskich i ich współczesna organizacja*, [w:] *Archiwistyka*, (red.) A. Tomczak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1989.
- **Torzecki Ryszard**, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.
- **Tyszkowski Kazimierz**, *Z dziejów rewindykacji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów 1924.
- **Urbański Antoni**, *Z czarnego szlaku i tamtych rubieży. Zabytki polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu i Ukrainie*, Wydawnictwo St. Niemiry Syn i S-ka, Warszawa 1927 (reprint: Wydawnictwo „Graf”, Gdańsk 1991).
- **Wardzyńska Maria**, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy (czerwiec 1941 – lipiec 1944)*, Agencja Wydawnicza MAKO, Warszawa 1993.
- **Wareźak Jan**, *Wykaz materiałów archiwalnych otrzymanych przez Wydział Archiwów Państwowych z Rosji od 1922 do końca 1930 r.*, MWRiOP, Warszawa 1931.
- **Wierzbicki Marek**, *Czystki kresowe*, „Wprost”, (2002), nr 34.
- *Zachodnia Białoruś 17 wrzesień 1939 – 22 czerwiec 1941. Wydarzenia i losy ludzi*, cz. I, *Rok 1939*, Wydawnictwo Rytm, Warszawa 1998.

- **Zbudniewek Janusz**, *Późnogotycka figura św. Stanisława, bpa ze Skalki, utracona w czasie okupacji hitlerowskiej*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998), nr 6 (12), s. 22–23.
- *Życie religijne w Polsce pod okupacją (1939-1945). Metropolie wileńska i lwowska*, (red.) Z. Zieliński, Wydawnictwo „Unia”, Katowice 1992.
- **Żygulski Zdzisław**, *Stara broń w polskich zbiorach*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1982.
- **Żygulski Zdzisław jr.**, *Bezcenny kobierzec – odzyskany*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1997), nr 6, s. 7–9.

Summary

Dariusz Matelski

(Eastern Institute of Adam Mickiewicz University in Poznań, Chair of Cultural Studies of the Academy of Humanities and Economical Sciences in Łódź)

Role of Polish Museums and Their Employees in Saving and Restitution of Lost Cultural Heritage in 20th-21st Century

The term: culture heritage is interpreted by me, following Professor Jan Pruszyński (1941–2008), as “a store of fixed and movable items together with the spiritual values, historical and custom-related phenomena connected with them, and considered to be the basis for legal protection for the benefit of a particular society and its development, and also for transferring them onto the subsequent generations, taking under consideration comprehensible and accepted historical, patriotic, religious, scientific and artistic values, being of significance for identity and the continuity of political, social and cultural development, proving the truths and commemorating historical events, cultivating the aesthetic taste and civilizational community.” In turn, the restitution of cultural goods may be performed by virtue of the regulations of international law or bilateral agreements, and be conducted by means of: 1) **re-vindication** – the recovering of cultural goods having been the property of the state requesting their return, and transported out of its territory as a result of plundering (for instance, the collections of paintings and coins, collections of books and archive records); 2) **re-vindication by exchange** – when both of the parties are in the possession of legal documents relevant to the other party, but drawn up within the current borders of the states involved; in that case, they exchange microfilms or other forms of copies in comparable quantities, or of comparable values in terms of artistic level and quality; 3) **collection** – recovering archive materials in connection with the ties between the legal systems of the bodies of authorities acting in the past on the territory being taken over, and transported out of it simultaneously with the evacuation of administrative authorities (for instance, the documents of Prussian offices of local state administrations (German: *Landratsamt*) which were the subjects of the applications of the authorities of the Polish heads of local state administration in counties and towns or cities after the year 1919); 4) **repartition** – requesting the recovery of the copies, microfilms or holographic images of archive materials, constituting

the product of the activity of the central authorities of the state from which a territory is being taken over (for instance, documents from the Archive of the State Secretarial Office and Private Archive of His Imperial Majesty of the Chancellery for the Issues of the Polish Kingdom); handing over of copies may be connected with establishing the co-administration of the originals the copies of which are being handed over; 5) **re-evacuation (extradition)** – requesting cultural goods transported out of a determined territory in order to secure them, or have them secured, from being destroyed (for instance, as a result of warfare); 6) **repatriation** – returning cultural goods to autochthonous nations in case of the goods which had been transported out of a given territory by their rightful owner and handed in as a deposit in order to have them secured and stored.

The restoration of the Polish state in the autumn of the year 1918, as a result of the collapse of the states which had partitioned it, namely Austria, Germany and Russia, and the activities of the Poles the purpose of which was restoring independence, made it necessary to consider the issue of the restitution of Polish cultural heritage. In the spring of 1919, a re-vindication commission drew up a number of drafts of the future regulations to be included in treaties. Those drafts were referring to the re-vindication of archive records, works of art, science and culture, which had been transported out of the territory of Poland in its 1772 borders by Russians, Austrians and Prussians. It meant resigning from claims against Sweden and Turkey, which used to plunder Polish territories in 17th century. This choice was influenced by a negative attitude of the Allied and Associated Powers (in particular, that of England) to the Polish requests of re-vindication of the works of art and archive records.

After long negotiations, it proved possible to regain from Germany 55 paintings from the Gemäldegalerie in Dresden (exhibited in the Wallpavilon), in spite of the unwillingness of the back-then director Hans Posse (1879-1942) to release them, so as to place them in the Museum of the Princes Czartoryski in Cracow. Simultaneously, it proved impossible to settle Polish claims in relation to the collections from Wawel transported out of Polish territory at the end of 18th century (the substitutive re-vindication of the destroyed regalia was demanded), and also of the Gallery of the Raczyński Family, a collection of antiquities from the castle in Gołuchów and the collections from the castle in Rogalin, which were discovered in the museums of Munich and Dresden. In turn, upon the basis of § 19 of the Polish-German Treaty of 16th December 1925 on family goods, what was made, was solely an attempt to recover the painting of so-called *Madonna of the Raczyński Family* painted by Sandro Botticelli (1445–1510), which was stored at the Kaiser-Friedrich-Museum in Berlin. The negotiations failed to bring results that would satisfy the Polish party; the painting still remained in Berlin, and Poland was only provided with the formal supervision over it.

Upon the basis of the Saint-Germain-en-Laye Treaty of 10th September 1919, Austria released to Poland only the goblet of Ladislaus Vasa IV (1595–1648). In turn, Hungarians had possessed (in Budapest) the armour of Sigismundus II Augustus (1520–1572), erroneously ascribed to Louis II Hungarian (1506–1526), the saber of John III Sobieski (1629-1696) with the inscription: *Cave a falsis amicis – salvabo te ad inimicis!*, being the trophies of the victory in the Battle of Vienna in the year 1683, which Austrians had transported out of Cracow at the end of 18th century. Hungarians refused to hand these over. Among the items possessed by the Habsburg dynasty were also the valuable works of Polish art, including the paintings of Jan Matejko (1838–1893) *Rejtan*, Józef Brandt (1841–1915) *Czarniecki pod Koldyngą* (*Czarniecki at Koldynga*), and also a number of

paintings of Leopold Löffler (1827–1898) and Pietro Rotari (1707–1762). Eventually, Poland purchased them back from the Republic of Austria.

By virtue of Article XI of the Treaty of Riga of 18th March 1921, together with the executive instruction from Soviet Russia and Ukraine, Polish museums proved to be able to recover the interior equipment of the Royal Castle and Palace in Łazienki, transported out of Warsaw in 1915, the monument of Prince Józef Poniatowski, sculpted by Bertel Thorvaldsen (1768–1844), transported out of Warsaw to Homel after the November Uprising, the painting *Bitwa pod Grunwaldem* (*Battle of Grunwald*) of Jan Matejko, and also a number of items, including banners and gobelins, transported out of Poland in the period of the third partition (41 items), and, among them, 15 arrases from Wawel, constituting the series *Deluge*. What also returned, was 21 views of Warsaw, painted by Bernardo Canaletto (1721–1780), a collection of engravings from the University of Warsaw (approximately 100,000 etchings and engravings) and church bells, the number of which equaled 7225. What returned, too, were the items originating from the residences of: the Sanguszko family in Podhorce, the Radziwiłł family in Nesvizh and Olyka, and also the Branicki family in Roś. However, a major problem for recovering a lot of artifacts representing Polish culture and tradition was the fact of them having been sold by Soviet Russia and by the Soviet Union (on behalf of them, by the enterprise called "Sowietskij Antikwariat") at foreign auctions. In 1928, the paintings of Philips Wouwerman (1619-1668), Jean Antoine Watteau (1684–1721), Rembrandt and Bartholomeus van der Helst (1613–1670) returned, and out of artifacts representing Polish culture and tradition the coronation sword called *Szczerbiec*, the great banner of the Crown and the sword of Sigismundus II Augustus (1520–1572), and also a series of arrases from Wawel, as well as the insignia of the Order of Holy Spirit, being the gift from Pope Innocent XI, and the desk (*Schreibtisch-Sekretär*) from the King of France, Louis XIV Bourbon (1638–1715) for John III Sobieski (1629–1696) after the victory in the Battle of Vienna.

In the years 1939–1945, the occupiers of the lands of the Second Republic (Germany, the Soviet Union, Lithuania and Slovakia) executed relocating and looting Polish cultural heritage on the scale which had been unprecedented until that time. Museums and palaces were searched by special commissions of museum employees looking for Polish national treasures.

Preparations for the restitution of Polish cultural goods were in progress throughout the entire war. As one of the agencies of the Polish government in exile, the Office of Revindication of Cultural Losses of the Ministry of Congress Works, managed by Karol Estreicher Junior, was working. The files of the looted works of art were drawn up, and handed over to the Committee on the Protection and Restitution of Cultural Material (so-called Vaucher Committee). In the year 1944, a catalogue of the losses of Polish culture was issued, bearing the title *Cultural Losses of Poland. Index of Polish cultural losses during the German occupation 1939–1943* and also *Cultural Losses of Poland during the German occupation 1939–1944*. It proved to be impossible to draw up similar elaborations for the remaining occupations.